

Ιωάννης Φούλιας

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΨΑΧΟΥ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Η Μουσική Βιβλιοθήκη Κωνσταντίνου Αλεξάνδρου Ψάχου έχει περιέλθει εδώ και σχεδόν τρεις δεκαετίες στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, συνιστώντας μία ειδική και σπάνια συλλογή χειρογράφων και εντύπων ιδιαιτέρως μεγάλης αξίας¹. Όπως είναι εύλογο, το τμήμα χειρογράφων και σημαντικό μέρος της έντυπης συλλογής της βιβλιοθήκης του Ψάχου αναφέρονται στην ψαλτική τέχνη και την ελληνική παραδοσιακή μουσική, που υπήρξαν οι κύριοι τομείς των ερευνητικών του ενδιαφερόντων². Ωστόσο, ως άνθρωπος εξαιρετικά πολυπράγμων και ερευνητής που έζησε και έδρασε στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την ηλικία

¹ Βλ. αναλυτικότερα: Γρηγόριος Θ. Στάθης, «Άγορά της Μουσικής Βιβλιοθήκης Κ. Α. Ψάχου», στο: Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης (επιμ.), “...τιμή πρὸς τὸν διδάσκαλον...” Ἐκφραση ἀγάπης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (Ἀφιέρωμα στὰ ἐξηντάρχρονα τῆς ἡλικίας καὶ στὰ τριαντάρχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς του), Ἀνατολῆς τὸ Περιήχημα, Αθήνα 2001, σσ. 772-778· επιπροσδέτως: Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, «Μιὰ περιήγηση στὴ Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου...», κείμενο ομιλίας στὴν ομοτίτλη εκδήλωση, Εθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνών / Φιλοσοφικὴ Σχολή – Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, Πέμπτη, 30 Μαΐου 2013, αναρτημένο στὴν ηλεκτρονικὴ διεύθυνση:

https://www.achilleaschaldaeakes.gr/wp-content/uploads/2013/01/HMEPIΔA-ΨΑΧΟΥ_ομιλία.pdf (τελευταία πρόσβαση: 8 Ιουνίου 2024).

² Πρὸβλ. σχετικὰ: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη καὶ Ευάγγελος Καραμανῆς (επιμ.), *Κωνσταντῖνος Ψάχος: ὁ μουσικός, ὁ λόγιος* (πρακτικὰ ημερίδας, Ανατολικὴ Αἶδουσα τοῦ Μεγάρου τῆς Ακαδημίας Αθηνών, 30 Νοεμβρίου 2007), Ακαδημία Αθηνών (Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ερεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας: 29), Αθήνα 2013· Ευαγγελία Α. Χαλδαιάκη, *Ὁ Κ. Α. Ψάχος καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ στὴν καταγραφή καὶ μελέτη ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Edition Orpheus – Εκδόσεις τοῦ Ωδείου Αθηνών (Σειρά Ι: Μελέτες), Αθήνα 2018· Achilleas Chaldaeakes, Evangelia Chaldaeaki & Socrates Loupas, «Historico-musicological Aspects of K.

των 35 ετών και στην Αθήνα τις επόμενες τεσσεράμισι δεκαετίες του βίου του, πραγματοποιώντας συνάμα και ορισμένα ταξίδια στο εξωτερικό³, ο Ψάχος συγκέντρωσε σταδιακά πληθώρα βιβλίων, περιοδικών και άλλων τεκμηρίων που σχετίζονται με πλείστα όσα άλλα πεδία, όπως την αρχαία ελληνική, την ευρωπαϊκή αλλά και την μουσική της Ανατολής, την φιλολογία, την ποίηση και την λογοτεχνία (αρχαία και νέα), την ιστορία (ελληνική και παγκόσμια, γενική αλλά και επί ποικίλων ειδικότερων τομέων), την θεολογία και την λειτουργική, την λαογραφία αλλά και την φιλοσοφία ή την νομισματική, μεταξύ άλλων⁴. Για τις ανάγκες της παρούσας ερευνητικής συμβολής έχει επιλεγεί προς παρουσίαση και συνοπτική εξέταση ένα ελάχιστο μονάχα τμήμα της πλούσιας αυτής συλλογής, το οποίο σχετίζεται με την ευρωπαϊκή μουσική και ειδικότερα με θεωρητικά συγγράμματα περί αυτής αλλά και μελέτες ιστορικής και συστηματικής φύσεως· αντίθετα, δεν θα μας απασχολήσουν εδώ πολυάριθμα άλλα συναφή τεκμήρια, στα οποία περιλαμβάνονται ανθολογίες παιδαγωγικών / σχολικών και χορωδιακών τραγουδιών, αμιγώς πρακτικές μέθοδοι φωνητικής και σολφέζ, πολλές παρτιτούρες έργων φωνητικής και ενόργανης μουσικής, κάποια λιμπρέττα οπερών (του Richard Wagner και του Μανώλη Καλομοίρη), κατάλογοι μουσικών εκδόσεων και οίκων κατασκευαστών μουσικών οργάνων, ολόκληρες σειρές ή μεμονωμένα τεύχη ελληνικών και ξένων μουσικών περιοδικών από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνας κ.ά.

Στην πλειονότητά τους, τα θεωρητικά συγγράμματα για την ευρωπαϊκή μουσική που απόκεινται στην Βιβλιοθήκη Ψάχου είναι εγχειρίδια στοιχειώδους θεωρίας που προορίζονται για σχολική ή ωδειακή και ευρύτερα παιδαγωγική χρήση, καθώς αποβλέπουν πρωτίστως στην εκμάθηση της φωνητικής μουσικής και κατά κανόνα εμπειριέχουν ή παραπέμπουν σε φωνητικές ασκήσεις και παιδαγωγικά

A. Psachos's Archive», *Musicologist* 5/2 (December 2021), σσ. 187-239.

³ Ο Σωκράτης Λούπας αναφέρεται συγκεκριμένα σε αλληπάλληλα ταξίδια του Ψάχου στην Γερμανία κατά τα έτη 1922-1924 και 1926· βλ. Chaldæakes, Chaldæaki & Loupas, *ό.π.*, σσ. 204, 205, 206 και 209.

⁴ Πρβλ. ενδελεχέστερα: Φλώρα Κρητικού, «Η πνευματική φυσιογνωμία του Κ. Α. Ψάχου μέσα από την συλλογή των εντύπων βιβλίων του», στο: Πολυμέρου-Καμηλάκη και Καραμανές (επιμ.), *Κωνσταντίνος Ψάχος: ο μουσικός, ο λόγιος*, *ό.π.*, σσ. 57-67.

τραγούδια. Οι ελληνικοί τίτλοι εκτείνονται χρονικά από το 1875 έως το 1914, ενώ οι αντίστοιχες εκδόσεις που εντοπίσθηκαν σε άλλες γλώσσες (γερμανικά, γαλλικά και αγγλικά) ανήκουν αποκλειστικά στον 19^ο αιώνα· αναλυτικά:

Ιούλιος Έννιγγ [Julius Henning], *Ἐγχειρίδιον φωνητικῆς μουσικῆς, ἥτοι Διδασκαλία ᾠδικῆς κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ γερμανοῦ διδασκάλου Γ. Κυμπλέρου*, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1875 (III σελίδες) [δύο αντίτυπα, με αριθμούς καταλογογράφησης Θ18 και Θ19].

Ιωάσαφ ιεροψάλτης, *Ὁδηγὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρωπαϊῶν μουσικοδιδασκάλων*, Τύποις Αραμιάν, Κωνσταντινούπολη 1875 (48 σελίδες) [αρ. κατ. Θ20].

Α. Βιτζεντίνης [Antonio Vigentini], *Ἐπίτομος θεωρία τῆς μουσικῆς*, [χ. εκδ.], [Κωνσταντινούπολη] 1880 (17 σελίδες) [αρ. κατ. Θ27]⁵.

Γεώργιος Στεφ. Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς καὶ τὰ πρῶτα τῆς ἁρμονικῆς μαθήματα*, τεύχος πρῶτον και δεύτερον, Τυπογραφεῖον τῶν Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1894 (η' +112 σελίδες) [αρ. κατ. Θ38].

Θεμιστοκλής Πολυκράτης, *Θεωρητικὸν τῆς νεωτέρας μουσικῆς, μετὰ παραρτήματος περὶ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς*, Τυπογραφεῖον τῶν Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1894 (ιδ' +79 σελίδες) [αρ. κατ. Θ39].

Γεώργιος Δ. Παχτικός, *Ἀπόλλων ὁ Μουσηγέτης, περιέχων Στοιχειώδεις ᾠδικὰς γνώσεις μετὰ μονοφώνων, διφώνων, τριφώνων καὶ τετραφώνων χορικῶν ἄσμάτων πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλλ. ἐκπαιδευτηρίων ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, τεύχος Α', Τυπογραφεῖον Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1895 (ις' +128 σελίδες) [αρ. κατ. Μ115].

Γεώργιος Στεφ. Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς καὶ τὰ πρῶτα τῆς ἁρμονικῆς μαθήματα. Ἐκδοσις δευτέρα, ἐπὶ τὸ μεθοδικώτερον καὶ πρακτικώτερον διαρρυθμισθεῖσα. Πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν τῷ Ὁδεῖῳ καὶ Ἀρσακείῳ Παρθεναγωγείῳ διδασκομένων*, Τυπογραφεῖον τῶν

⁵ Η έκδοση αυτή διανεμόταν από το «βιβλιοπωλεῖον τῶν ἀδελφῶν Δεπάστα, ἐν Γαλατῇ ὑπ' ἀριθ. 17», ὅπως σημειώνεται στο εξώφυλλο, και ἔχει τυπωθεῖ μαζί με ἓνα Πρακτικὸν ἐγχειρίδιον πρὸς ἐκμάθησιν τοῦ στοιχειώδους ἄσματος, πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων του ἰδίου συγγραφέως, ἐκτάσεως μόλις 12 σελίδων.

- Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1898 (98 [126]⁶ σελίδες) [αρ. κατ. Θ87]⁷.
- Π. Παλλαδινός [P. Palladino], *Γραμματική θεωρητική και πρακτική τῆς μουσικῆς ἄνευ διδασκάλου*, Τυπογραφεῖον των Καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Αθήνα 1903 (45 σελίδες) [αρ. κατ. Θ103].
- Διονύσιος Σ. Λαυράγκας, *Στοιχεῖα θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἀναγνώσεως καὶ διαιρέσεως τῆς μουσικῆς*, Εκδοτικός Οἶκος Γεωργίου Δ. Φέξη, Αθήνα 1904 (36 σελίδες) [αρ. κατ. Θ54].
- Αδ. [Αθανάσιος] Γ. Αργυρόπουλος, *Ἡ μουσικὴ τῶν παιδαγωγικῶν σχολείων, ἤτοι Ὁδηγὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ψῆδικῆς ἐν τοῖς διδασκαλείοις δημοτικοῖς καὶ ἀστικοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις*, Τύποις Αθανασίου Δεληγιάννη, Αθήνα 1914 (271 σελίδες) [αρ. κατ. Μ165].
- Franz Xaver Löhle, *Allgemeine Anleitung zu einer Elementar-Musikschule, vorzüglich berechnet für den Gesang; nach Pestalozzischen Grundsätzen verfaßt*, Erster Theil, Königlicher Central-Schulbücher-Verlag, München 1831 (xxx+305 σελίδες) [αρ. κατ. Δ21].
- Franz Wüllner, *Chorübungen der münchener Musikschule – Zweite Stufe*, zweite durchgesehene Auflage, Theodor Ackermann, München 1883 (139 σελίδες) [δεν εντοπίσθηκε αριθμὸς καταλογογράφησης].
- Claude Augé, *Le livre de musique*, 2e édition, Librairie Larousse, Paris [189-]⁸ (176 σελίδες) [αρ. κατ. Θ116].

⁶ Στην έκδοση ενυπάρχουν επιπλέον 14 ἔνδετα φύλλα με μουσικά παραδείγματα, οι σελίδες των οποίων φέρουν κατά κανόνα την ἴδια ἀρίθμηση με τις ἀντικριστές τους: ἔτσι, η ἀριστερὴ σελίδα 40 ἀκολουθεῖται καὶ ἀπὸ δευτέρη σελίδα «40» στα δεξιά της, ἐνὸς της δεξιάς σελίδος 41 προηγείται σελίδα με την ἴδια ἀρίθμηση στα ἀριστερά της· ὁμοίως, οι σελίδες 42-43, 46-51, 54-55, 66-67, 70-75, 78-81 ἐμφανίζονται ἀπὸ δύο φορές στην έκδοση, ἐνὸς ἀνάμεσα στις σσ. 76 καὶ 77 ἐμφιλοχρῶν ἐπιπροσθέτως δύο φύλλα με ἀρίθμηση 766-76γ καὶ 76δ-76ε!

⁷ Το συγκεκριμένο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης Ψάχου εἶναι ἐλαφρῶς κολοβό, καθὼς λείπουν ὅλες οι ἀρχικὲς σελίδες τῆς έκδοσης, πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἀριθμημένη σελίδα! Ὡστόσο, τα στοιχεῖα τοῦ παρόντος τεκμηρίου μπόρεσαν να διασταυρωθοῦν καὶ να ἐπιβεβαιωθοῦν χάρις σε δύο ἄλλα ἀντίτυπα που φυλάσσονται σε πλήρη μορφή στην Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος (με ταξιδετικὸς ἀριθμοὺς ΚΑΛΛ-223-Υ καὶ ΚΑΛΛ-988-TCN).

⁸ Ἡ πρώτη έκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου πραγματοποιήθηκε το 1889, ἐνὸς μέχρι τα μέσα τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνος εἶχαν κυκλοφορήσει περισσότερες ἀπὸ ἑκατὸ ἐπανεκδόσεις του!

Frank Damrosch, *Popular method of sight-singing*, G. Schirmer, New York 1894 (164 σελίδες) [αρ. κατ. Θ124, σε φάκελο υπό τον τίτλο «Νέα συστήματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς γραμμῆς»].

Γνωρίζουμε ότι ο Ψάχος είχε διδαχθεί στοιχεία της ευρωπαϊκῆς μουσικῆς και μάλιστα είχε κληθεῖ να διδάξει ὄχι μόνο βυζαντινὴ ἀλλὰ παράλληλα και ευρωπαϊκὴ μουσικὴ σε σχολές της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ το 1897⁹. ἴσως με αὐτὴν τὴν δραστηριότητα να συνδέονται οἱ σημειώσεις μελέτης του στο ἀντίτυπο του εγχειριδίου του Δούκα του 1894, ὅπου ἰδίως οἱ οὐκ ὀλίγες διαγραφές με μολύβι μοιάζουν να υποδηλώνουν τὴν προσπάθεια του ἀναγνώστη Ψάχου να κρατήσει ὅσο γίνεται λιγότερα, τα ἄκρως ἀπαραίτητα στοιχεία τῆς θεωρίας τῆς ευρωπαϊκῆς μουσικῆς, προκειμένου να μπορεῖ να τα αξιοποιήσει για τις ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας του μαθήματος τῆς ὠδικῆς. Σποραδικές σημειώσεις και υπογραμμίσεις του Ψάχου ἐντοπίζονται ἐπίσης στο ἀντίτυπο τῆς δεύτερης ἐκδοσης του ἰδίου αὐτοῦ πονήματος του Δούκα (του 1898), ἐνῶ τα ὑπόλοιπα συγγράμματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς που ὁ ἴδιος διέθετε δεν φέρουν ἀνάλογα ἰχνη μελέτης. Σε κάθε περίπτωση, τα εγχειρίδια αὐτά πρέπει να ἀποκτήθηκαν κατὰ μείζονα λόγο ὅσο ο Ψάχος βρισκόταν ἀκόμη στην Κωνσταντινούπολη: ἰδίως αὐτά του Ιωάσαφ και του Vigentini εἶναι τελειῶς ἀπίθανο να κυκλοφοροῦσαν στην Αθήνα κάπου τρεῖς δεκαετίες μετὰ τὴν ἐκδόσή τους στην γενέτειρα του Ψάχου, ἀλλὰ ἀκόμη και ἐκεῖνα του Henning (1875) και του Δούκα (1894 και 1898) εἶχαν ἤδη ἀντικατασταθεῖ ὁλοτελῆ – ἢ ἔστω ἐν μέρει – ἀπὸ νεώτερα στην διδασκτικὴ πράξη κατὰ τὴν ἐποχὴ που ο Ψάχος μετοίκησε στην Αθήνα, τὸν Σεπτέμβριο του 1904, για να ἀσχοληθεῖ πια ἀποκλειστικά με τὴν διδασκαλία τῆς βυζαντινῆς και ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς στο Ὡδεῖο Αθηνῶν¹⁰. Τοῦτο, ἐξ

⁹ Οἱ σχετικὲς πληροφορίες παρέχονται ἀπὸ τὴν Χαλδαιάκη, ὁ.π., σσ. 41 και 43.

¹⁰ Για τὸν ἐρχομὸ του Ψάχου στην Αθήνα, βλ. στο ἴδιο, σσ. 45 και 58. Η Χαλδαιάκη (ὁ.π., σ. 59) ἀφήνει ἐπίσης να διαφανεῖ πως τα μαθήματα ευρωπαϊκῆς μουσικῆς που συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Σχολῆς Βυζαντινῆς και Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς του Ὡδεῖου Αθηνῶν ὑπὸ τὸν Ψάχο (1904-1919) παρέχονταν ἀπὸ ἄλλους διδάσκοντες του ὠδεῖου και ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο· πράγματι, αὐτὸ τεκμηριώνεται πλήρως ἀπὸ φύλλα τῆς μουσικῆς εφημερίδος *Φόρμιγξ*, στα ὁποῖα ἡ Χαλδαιάκη παραπέμπει στην μελέτη τῆς: βλ. ἀνυπόγραφο, «Σημειώσεις τινὲς περὶ τῆς Μουσικῆς Σχολῆς καὶ τῶν μαθητῶν αὐτῆς», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', ἔτος Α', αρ. 7-8 (Αθήνα, 15-30 Ιουνίου 1905), σσ. 6-7: 7 («Τὴν θεωρίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς ἐδίδαξεν ὁ κ. Μανωλάτος τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ μαθήματος τούτου ἐν τῷ

άλλου, αντανακλάται εμφανώς και στην απουσία οιασδήποτε ανάλογου συγγράμματος εκδόσεως πέραν του 1904 στην βιβλιοθήκη του, με μόνη εξαίρεση την ανθολογία μετά συντόμου θεωρίας του Αργυρόπουλου από το έτος 1914, η οποία όμως και πάλι δεν φαίνεται να περιήλθε στην κατοχή του Ψάχου από δική του πρωτοβουλία αλλά ως δώρο «εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης» προς αυτόν από τον συγγραφέα της.¹¹

Κάποιοι από τους προαναφερόμενους τόμους της συλλογής του Ψάχου έχουν τεράστια ιστορική αξία σήμερα. Η ίδια η ύπαρξη του *Ὁδηγοῦ τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς* του ιεροψάλτη Ιωάσαφ μάς είναι γνωστή αποκλειστικά και μόνον χάρη στο αντίτυπο αυτής της σπανιότατης έκδοσης που ο Αθανάσιος Τρικούπης εντόπισε στην Βιβλιοθήκη Ψάχου πριν από μία περίπου δεκαετία¹². Αλλά και τα αντίτυπα δύο άλλων εκ των παραπάνω θεωρητικών εγχειριδίων της συλλογής αυτής είναι πιθανόν τα μοναδικά σωζόμενα πλέον και αποκαλύπτουν άγνωστες και ενδιαφέρουσες εκδοτικές πτυχές. Η πρώτη έκδοση της *Στοιχειώδους θεωρίας τῆς μουσικῆς* του Γεωργίου Δούκα πραγματοποιήθηκε το 1892 και περιείχε τα δύο πρώτα “μέρη” αυτού του εγχειριδίου σε 88 σελίδες¹³. Δεν ήταν ωστόσο πλήρης· άλλα τρία μικρότερα “μέρη”, συνολικής εκτάσεως 24 σελίδων (μαζί με ένα γενικό ευρετήριο μουσικών όρων), προορίζονταν για ένα δεύτερο τεύχος, το οποίο τελικά κυκλοφόρησε για πρώτη φορά μαζί με το πρώτο

Ἰρδεῖφ. Μονωδιάν [...] ἐδίδαξεν ὁ διευθυντῆς τοῦ Ἰρδεῖου κ. Νάζος»· ανυπόγραφο, «Τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας τῶν καθηγητῶν τῆς ἐν τῷ Ἰρδεῖφ Βυζαν. Μουσ. Σχολῆς», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', ἔτος Β', αρ. 1-2 (Αθήνα, 1-15 Ἀπριλίου 1906), σ. 7 («Ἡ μονωδία τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰρδεῖου κ. Γ. Νάζου [...]. Ἡ θεωρία τῆς Εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Β. Μανωλάτου [...]. Τὸ κλειδοκύμβαλον διδάσκεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ed. Sacerdote [...]. Ἡ χορψοδία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Μουσικῆς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ed. Sacerdote [...]»).

¹¹ Σύμφωνα με χειρόγραφο αφιέρωση στην σελίδα τίτλου του εν λόγω αντιτύπου: «Τῷ Ἀξιοτίμῳ Κυρίῳ / Κωνσταντίνῳ Ψάχῳ / Καθηγητῇ τοῦ Ἰρδεῖου Ἀθηνῶν / εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης / Αργυρόπουλος [υπογραφή] / Ἀθήνησι. Ὀκτώβριος 1914».

¹² Βλ. Athanasios Trikoupis, *Western Music in Hellenic Communities. Musicians and Institutions*, National and Kapodistrian University of Athens / School of Philosophy / Faculty of Music Studies, Athens 2015, σσ. 149, 153 και 202.

¹³ Αντίτυπο αυτής της έκδοσης φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, με ταξιδετικό αριθμό ΚΑΛΛ-223-PK.

το 1894¹⁴, ενώ τα περιεχόμενά του μεταφέρθηκαν αργότερα στο σύνολό τους και στην αναθεωρημένη δεύτερη έκδοση του εγχειριδίου αυτού που πραγματοποιήθηκε το 1898. Από την άλλη πλευρά, όλες οι μέχρι τούδε βιβλιογραφικές αναφορές στα *Στοιχεία θεωρητικής και πρακτικής ἀναγνώσεως καὶ διαιρέσεως τῆς μουσικῆς* του Διονυσίου Λαυράγκα τοποθετούσαν την πρώτη έκδοση αυτού του βιβλίου στα 1912 ή παρέπεμπαν ασαφώς σε μία «*Θεωρία τῆς μουσικῆς*» του 1905¹⁵. ὅπως όμως ήλθε να αποκαλύψει η έρευνα στην Βιβλιοθήκη Ψάχου, το εγχειρίδιο αυτό τέθηκε για πρώτη φορά σε κυκλοφορία μάλλον το 1904 (προτού γνωρίσει πολλές επανεκδόσεις στην συνέχεια) και υπήρξε πιθανότατα ένα από τα πρώτα βιβλία που απέκτησε ο Ψάχος κατά την έλευσή του στην Αθήνα.

Το έτος 1875 κυκλοφόρησαν στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη τα δύο πρώτα εγχειρίδια αυτού του είδους στα ελληνικά, έπειτα από την χρονικά απομακρυσμένη κατά μισό αιώνα περίπου και από πολλού λησμονημένη πια *Συνοπτική γραμματική είτε Στοιχειώδεις ἀρχαὶ τῆς μουσικῆς* του Νικολάου Φλογαίτη από το 1830¹⁶. Τόσο

¹⁴ Τούτο διευκρινίζεται και στο οπισθόφυλλο της έκδοσης: «*Τὸ πρῶτον τεύχος δὲν πωλεῖται ἄνευ τοῦ δευτέρου*».

¹⁵ Για την τοποθέτηση της πρώτης έκδοσης του εγχειριδίου αυτού στα 1912, βλ. George Leotsakos, «Lavrangas, Dionysios», στο: *Grove Music Online*, Oxford University Press, New York, 3 Σεπτεμβρίου 2014, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.16144>. Χάρης Ξανθουδάκης, «*Θεωρητικά εγχειρίδια και μουσικοί νεολογισμοί*», στο: Χάρης Ξανθουδάκης, Πάνος Βλαγκόπουλος, Κώστας Καρδάμης και Στέλλα Κουρμπανά (επιμ.), *Ιστορία της μουσικής στη νεώτερη Ελλάδα – Τόμος Β΄: Από την βασιλεία του Γεωργίου έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Εκδόσεις Ωδείου Αθηνών, Αθήνα 2023, σσ. 283-354: 326 και 328. Για την «*Θεωρία τῆς μουσικῆς*» του 1905, βλ. ανυπόγραφο, λήμμα «*Λαυράγκας (Διονύσιος)*», στο: *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη*, τ. 8, Ἐλευθερουδάκης, Αθήνα 1930, σ. 540· Σπύρος Γ. Μοτσηνίγος, *Νεοελληνικὴ μουσικὴ: συμβολὴ εἰς τὴν ἰστορίαν της*, [χ. εκδ.], Αθήνα 1958, σ. 259· ανυπόγραφο, λήμμα «*Λαυράγκας, Διονύσιος*», στο: *Πάπυρος – Λαρούς, Γενικὴ Παγκόσμιος Ἐγκυκλοπαίδεια, μετὰ πλήρους λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 9, Πάπυρος, Αθήνα 1964, σσ. 290-291: 291. Για την ταύτιση των δύο παραπάνω βιβλιογραφικῶν αναφορῶν και ενδελεχέστερη τεκμηρίωση, πρβλ. Ιωάννης Φούλιας, «*Το θεωρητικὸ ἔργο του Διονυσίου Λαυράγκα: επισκόπηση, πηγές, αποτίμηση*», δοκίμιο υπό δημοσίευση στα πρακτικά της επιστημονικῆς διημερίδας *Διονύσιος Λαυράγκας, ἕνας πολυπράγμων μουσικός* (Ὡδεῖο Αθηνῶν, 23-24 Μαΐου 2024).

¹⁶ Νικόλαος Φλογαίτης, *Συνοπτικὴ γραμματικὴ είτε Στοιχειώδεις ἀρχαὶ τῆς μουσικῆς, μετὰ προσαρμογῆς εἰς τὴν κιδάραν*, Ἐθνικὴ Τυπογραφία, Αἴγινα 1830. Για τον

ο Julius Henning όσο και ο ιεροψάλτης Ιωάσαφ θέτουν ως κύριο στόχο τους την πιστή μεταφορά της δεδομένης γνώσης από ευρωπαϊκές πηγές και επιχειρούν την απόδοση της τεχνικής ορολογίας στα ελληνικά από σχεδόν μηδενική βάση. Το *Έγχειρίδιον φωνητικής μουσικής* του Henning, διδασκάλου της ωδικής και επιμελητή του Ωδείου Αθηνών κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, αποτελεί στην πραγματικότητα μία περιληπτική απόδοση στα ελληνικά (με ελάχιστες αναπροσαρμογές και προσθήκες) του *Anleitung zum Gesang-Unterrichte in Schulen* του Gottlob Friedrich Kübler, το οποίο είχε κυκλοφορήσει αρχικά το 1823 και σε δεύτερη έκδοση το 1826¹⁷. Αυτό το προ πενήκονταετίας πόνημα επελέγη από τον Henning και τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής επί της παιδαγωγικής μουσικής του Ωδείου Αθηνών το καλοκαίρι του 1872 ως βάση για την διδασκαλία της ωδικής, ενόσω η μετάφραση ενός αντίστοιχου ιταλικού εγχειριδίου – της *Grammatica musicale ovvero Principii teorico-semeiografici della musica, metodicamente esposti* του Luigi-Davide de Macchi (Stabilimento musicale Giudici e Strada, Torino 1863) – που είχε από το προηγούμενο ήδη έτος ανατεθεί στον Δημήτριο Σεμιτέλο, καθηγητή της Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διοικητικό στέλεχος του Ωδείου Αθηνών, δεν ετοιμάσθηκε εγκαίρως

συγγραφέα και την έκδοση αυτή, βλ. Χάρης Ξανθουδάκης, «Εξ Εσπερίας ο ήχος», στο: Χάρης Ξανθουδάκης, Πάνος Βλαγκόπουλος, Κώστας Καρδάμης και Στέλλα Κουρμπανά (επιμ.), *Ιστορία της μουσικής στη νεότερη Ελλάδα – Τόμος Α΄: Από την άλωση της Πόλης έως την έξωση του Όθωνα*, Εκδόσεις Ωδείου Αθηνών, Αθήνα 2022, σσ. 299-353: 345-353.

¹⁷ Βλ. G. F. Kübler, *Anleitung zum Gesang-Unterrichte in Schulen, nebst einem Anhang von 55 zwei- und dreistimmigen Gesängen*, Zweite, durchgesehene Auflage, Metzler'sche Buchhandlung, Stuttgart 1826. Η Αικατερίνη-Μυρτώ Φατούρου, *Το διδακτικό έργο του Ιουλίου Έννιγγ σε ιδρυματικούς χώρους στην Ελλάδα (1850-1895)*, πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Άρτα 2019, δεν φαίνεται να έχει αντιληφθεί πλήρως την πραγματική φύση του πονήματος του Henning, καθώς εν πρώτοις το ανάγει στην συγκροτημένη σκέψη του ιδίου (στο *ίδιο*, σ. 41), ως εάν επρόκειτο για πρωτότυπη συγγραφή, προτού τελικά επισημάνει αδρομερώς την συνάφειά του – σε επίπεδο δομής περισσότερο, παρά περιεχομένου – προς εκείνο του Kübler και αναφερθεί γενικότερα στην τότε διαδεδομένη πρακτική της μετάφρασης τόσο αυτού του συγκεκριμένου εγχειριδίου όσο και ανάλογων τέτοιων εκδόσεων σε άλλες γλώσσες (στο *ίδιο*, σ. 42).

και εν τέλει ματαιώθηκε¹⁸. Για πρακτικούς λόγους και καθώς τα μαθήματα της ωδικής είχαν εν τω μεταξύ ξεκινήσει, τα μελωδικά γυμνάσματα του Kübler αποσπάσθηκαν από το εγχειρίδιό του και άρχισαν από το 1873 να τυπώνονται σε σειρά “ωδικών πινάκων”¹⁹, στους οποίους το *Έγχειρίδιον φωνητικής μουσικής* του 1875 παραπέμπει πλέον συστηματικά αντί να αναπαραγάγει στις σελίδες του τα σχετικά μουσικά παραδείγματα· οι πίνακες αυτοί δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα²⁰, όμως το μεγαλύτερο μέρος τους θα μπορούσε κάλλιστα να ανασυσταθεί από το εγχειρίδιο του Kübler που υπήρξε αδιαμφισβήτη η κυριότερη – αν όχι η μοναδική – πηγή τους!²¹ Γίνεται βέβαια

¹⁸ Βλ. αναλυτικά: Μαρία Παχιστή, *Ωδείον Αθηνών (1871-1873): τα περί της ιδρύσεως του μέσα από τις αρχαικές πηγές του*, διπλωματική εργασία, Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα 2016, σσ. 24-25, 36-37, 47-48, 49 και 105.

¹⁹ Για σχετικές μαρτυρίες, βλ. Παχιστή, *ό.π.*, σσ. 37, 50 και 125. Απεναντίας, όλα τα ρυθμικά παραδείγματα και γυμνάσματα που εμπεριέχονται στις σσ. 8-40 του εγχειριδίου του Kübler μεταφέρονται ενσωματωμένα στις αντίστοιχες σσ. 13-41 της ελληνικής έκδοσης του Henning, ενώ το ίδιο διαπιστώνεται και με ορισμένα άλλα παραδείγματα παρακάτω, τα οποία επίσης δεν πρέπει να εμπεριέχονταν στους “ωδικούς πίνακες” και γι’ αυτό όφειλαν αναγκαστικά να ενσωματωθούν στην ελληνική έκδοση του 1875 (πρβλ. ενδεικτικά τις σσ. 79-87 και 91-95 του εγχειριδίου του Henning με τις σσ. 85-95 εκείνου του Kübler, οι οποίες είναι απολύτως αντίστοιχες μεταξύ τους τόσο ως προς τα μουσικά παραδείγματα όσο και ως προς το γενικότερο περιεχόμενό τους).

²⁰ Πρβλ. Φατούρου, *ό.π.*, σσ. 41, 42 και ιδίως 54-57, όπου μεταφέρονται συγκεκριμένα οι παραπομπές του εγχειριδίου του Henning στους τυπωμένους “ωδικούς πίνακες”.

²¹ Ας γίνει εδώ μία πρώτη απόπειρα (μερικής) αποκατάστασης των περιεχομένων αυτών των “ωδικών πινάκων”: το υπ’ αρ. 1 γύμνασμα προέρχεται από την σ. 80 του εγχειριδίου του Kübler (πρόκειται για το πρώτο του 12^{ου} κεφαλαίου)· τα υπ’ αρ. 3-9 γυμνάσματα από τις σσ. 50-51, τα υπ’ αρ. 10-14 από την σ. 53 και τα υπ’ αρ. 15-24 από τις σσ. 54-55· τα υπ’ αρ. 27-29, 30, 33 και 35 γυμνάσματα πρέπει να ταυτίζονται με όσα εμφανίζονται στις σσ. 56-58· τα υπ’ αρ. 43-51 εντοπίζονται στις σσ. 59-60, τα υπ’ αρ. 52-59 στις σσ. 60-61, ενώ τα υπ’ αρ. 60-64 στις σσ. 62-63 (όπου υπάρχουν δύο ακόμη, ένα εκ των οποίων ενδέχεται να είναι το γύμνασμα υπ’ αρ. 67)· τα υπ’ αρ. 65-66 & 68-74 μάλλον ταυτίζονται με όσα εμφανίζονται στις σσ. 64-66· τα υπ’ αρ. 79-83 προέρχονται από την σ. 69 (όπου εμπεριέχονται δύο γυμνάσματα παραπάνω), τα υπ’ αρ. 84-86 από την σ. 70 (όπου εμπεριέχεται ένα γύμνασμα παραπάνω), τα υπ’ αρ. 87-91 από τις σσ. 70-71 (όπου εμπεριέχονται δύο γυμνάσματα παραπάνω), ενώ τα υπ’ αρ. 92-98 και 99-100 («πλειόφωνα ἄσματα») εντοπίζονται στις σσ. 71-72 και 72-74· τα υπ’ αρ. 102-116 εμφανίζονται

αντιληπτό ότι η εκδοτική αυτή πρακτική ουσιαστικά υπονόμει την ευρύτερη χρηστικότητα της έκδοσης του Henning, που ευδύς εξ αρχής ήταν αποκλειστικώς προορισμένη για την κάλυψη των άμεσων και επειγουσών διδακτικών αναγκών στο πλαίσιο του Ωδείου Αθηνών και όσων παιδαγωγικών ιδρυμάτων συνεργάζονταν με αυτό. Επίσης, ουκ ολίγες από τις ελληνικές αποδόσεις των γερμανικών όρων που εισηγήθηκε ο Henning άρχισαν γρήγορα να τίθενται στο περιθώριο κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα²², όπως διαφαίνεται π.χ.

στις σσ. 78-80, τα υπ' αρ. 117 και 118-123 στις σσ. 80 (πρόκειται για το δεύτερο του 12^{ου} κεφαλαίου) και 81-82, ενώ τα υπ' αρ. 125-135 στις σσ. 99-100 (πλην του τελευταίου, κατά πάσαν πιθανότητα)· τα υπ' αρ. 136-143 βρίσκονται στις σσ. 103-104, τα υπ' αρ. 144-150 στις σσ. 105-106, τα υπ' αρ. 151-157 και 158-161 στις σσ. 107-108 και 108· ομοίως, τα υπ' αρ. 162-168 στις σσ. 109-111, τα υπ' αρ. 169-173 στις σσ. 111-112, τα υπ' αρ. 174-177 και 178-181 στις σσ. 112-113 και 113, ενώ τα υπ' αρ. 182-185 πρέπει να ήταν αντίστοιχα των γυμνασμάτων υπ' αρ. 158-161 (σε μεταφορά)· τα υπ' αρ. 186-189 προέρχονται από τις σσ. 115-116 (στο πρώτο μάλιστα από αυτά αναφέρεται διεξοδικά ο Henning στις σσ. 73-74 του εγχειριδίου του, συνοψίζοντας τις κατ' ερωταπόκρισιν σχετικές παρατηρήσεις της σ. 116 του εγχειριδίου του Kübler, ενώ από το τέλος της ίδιας σελίδος μεταφέρονται και οι επισημάνσεις για το υπ' αρ. 189 γύμνασμα που εμφανίζονται στην σ. 74 του εγχειριδίου του Henning)· τα υπ' αρ. 190-196 γυμνάσματα παρουσιάζονται στην σ. 117 (ειδικά το τελευταίο εξ αυτών προέρχεται από το μέσον της συγκεκριμένης σελίδος, όπου παρατίθεται σε δύο ελαφρώς διαφοροποιημένες εκδοχές)· τα υπ' αρ. 197-206 βρίσκονται στην σ. 118 (όπου παρουσιάζονται δύο, αλλά το πρώτο από αυτά δεν είναι παρά μία ημιτελής εκδοχή του επόμενου) και στην σ. 119· από τα υπ' αρ. 207-256 γυμνάσματα είκοσι δύο βρίσκονται στις σσ. 120-121 (τα υπόλοιπα δεν αποκλείεται να προέρχονταν από τα 47 τραγούδια σε μείζονες τονικότητες του παραρτήματος της δεύτερης έκδοσης του εγχειριδίου του Kübler)· τα υπ' αρ. 257-260 και 261-263 γυμνάσματα προέρχονται εν μέρει από τις σσ. 123 και 124 (όπου εμπεριέχονται δύο και ένα, αντίστοιχα, γυμνάσματα παραπάνω), ενώ τα υπ' αρ. 264-268 δεν αποκλείεται να προέρχονταν από τα οκτώ τραγούδια σε ελάσσονες τονικότητες του παραρτήματος της δεύτερης έκδοσης του εγχειριδίου του Kübler)· τα υπ' αρ. 269-272 γυμνάσματα βρίσκονται στην σ. 151, τα υπ' αρ. 273-277 στις σσ. 152-153 (όπου εμπεριέχονται δύο γυμνάσματα παραπάνω), τα υπ' αρ. 278-290 στις σσ. 153-155 και τα υπ' αρ. 291-294 στις σσ. 155-156· τέλος, από τα υπ' αρ. 295-309 κάποια (επτά γυμνάσματα) βρίσκονται στις σσ. 156-157 του εγχειριδίου του Kübler.

²² Ενδεικτικά, δίνονται εδώ ορισμένοι όροι του Henning που δεν άντεξαν στον χρόνο και γρήγορα αντικαταστάθηκαν στα θεωρητικά εγχειρίδια που ακολούθησαν: *παράφωνοι* [διάφωνοι] φθόγγοι (Εννιγγ [Henning], *ό.π.*, σ. 50)· *υπέμετρον* [αυξημένο] διάστημα (στο *ίδιο*, σ. 80)· *σκληρά ή άρσενική* [μείζων], *μαλακή ή θηλυκή* [ελάσσων] και *υφειμένη συμφωνία* [ελαττωμένη συγχορδία] (στο *ίδιο*, σ. 83)· *κυρία* [τονική], *ήγουμένη* [δеспόζουσα], *ύφηγουμένη* [υποδеспόζουσα] και *παράλληλος*

από την ορολογία που χρησιμοποιούν πλέον στα δικά τους εγχειρίδια λίγο αργότερα ο Δούκας και ο Πολυκράτης, δύο από τους μαθητές του Αλεξάνδρου Κατακουζηνού, συναδέλφου του Henning στην διδασκαλία της ωδικής και μετέπειτα πρώτου καθηγητή της αρμονίας στο Ωδείο Αθηνών.

Ο ιεροψάλτης Ιωάσαφ, από την άλλη πλευρά, δεν δρούσε σε ανάλογο δεσμικό πλαίσιο, παρά την άδεια που έλαβε για την έκδοση του δικού του εγχειριδίου από το οθωμανικό «*ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως*» υπουργείο (όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο της έκδοσης)· προβάλλοντας την αξία της παράλληλης γνώσης τόσο της ελληνικής εκκλησιαστικής όσο και της ευρωπαϊκής μουσικής ως απαραίτητης προϋπόθεσης για όποιον θα ήθελε να αποκαλείται *τέλειος μουσικός*²³ – ιδεώδης εκπρόσωπος του οποίου, ειρήσθω εν παρόδω, φαίνεται πως υπήρξε και ο Κωνσταντινουπολίτης Δημήτριος Παπαδόπουλος, δειός και μέντορας του νεαρού Ψάχου²⁴ – και βασιζόμενος πρωτίστως σε γαλλόφωνες πηγές, όπως μαρτυρούν πολλοί όροι από αυτούς που χρησιμοποιεί²⁵, συνοψίζει εν προκειμένω με απλό τρόπο τα απολύτως απαραίτητα στοιχεία για την ευχερή ανάγνωση μιας φωνητικής παρτιτούρας²⁶. Οι επιλογές του όσον αφορά την μετάφραση της ορολογίας στα ελληνικά είναι ενίοτε ιδιαίτερες, καθώς προκύπτουν ως δάνεια από οικείες στον συγγραφέα έννοιες της ψαλτικής τέχνης: π.χ. *κλείς* ή *μαρτυρία* (για το κλειδί), *φθορικά σημεία* (για τις αλλοιώσεις), *διαστήματα ελάχιστα* ή *ήλαττωμένα, ελάσσονα* (μικρά), *μείζονα* (μεγάλα), *ἐπιτεταμένα* ή *ηῤῥημένα* και *ἀκέραια* (καθαρά), προσέτι δε ο

μαλακή συμφωνία [σχετική ελάσσων συγχορδία] (στο ίδιο, σσ. 86-87)· *ἐναρμονικοί* [πραγματικοί] και *ἐπίτακτοι* ή *πρότακτοι* [ασθενείς ή ισχυροί] διαβατικοί φθόγγοι (στο ίδιο, σσ. 91-92)· *ἀκολουθία φωνῆς* [καθυστέρηση] (στο ίδιο, σ. 94)· *ἐξωθούμενος* [τονισμένος] φθόγγος (στο ίδιο, σ. 103)· κ.ά. Στην αρχαιοπρεπή απόδοση του γερμανικού όρου *Tonart* [τονικότητα] ως *διατονικός τρόπος* θα επανέλδουμε στην συνέχεια του παρόντος κειμένου.

²³ Βλ. Ιωάσαφ, «Πρόλογος», *ό.π.*, σ. γ' [5].

²⁴ Για τον Δημήτριο Παπαδόπουλο και την θετική του επίδραση στον Ψάχο, βλ. Ε. Χαλδαιάκη, *ό.π.*, σσ. 39-40.

²⁵ Βλ. χαρακτηριστικά την παρουσίαση των ρυθμικών αξιών (ή «δυνάμεων») στα γαλλικά και τα ελληνικά ως *ronde* (κύκλος), *blanche* (λευκός), *poire* (μέλας), *croche* (ἀγγύλη), *double croche* (διπλάγγυλον) κ.ο.κ. (Ιωάσαφ, *ό.π.*, σ. 13).

²⁶ Ειδικά οι τελευταίες σελίδες του εγχειριδίου του Ιωάσαφ (*ό.π.*, σσ. 43-46) αφιερώνονται σε συμβουλές για την σταδιακή εκμάθηση και την ορθή απόδοση μιας φωνητικής μελωδίας.

χαρακτηρισμός των ενδείξεων και συμβόλων δυναμικής και εκφοράς του ήχου ως «ποιοτήτων» αλλά και των μικρῶν χαρακτήρων (*petites notes* / καλλωπισμών) ως «σημείων λαρυγγισμού»²⁷. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για ένα εξόχως χρηστικό εγχειρίδιο που απευθύνεται σε ερασιτέχνες και μόνον έμμεσα θα μπορούσε ίσως να συνδέεται με την διδακτική της φωνητικής μουσικής²⁸.

Παρόμοιες εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν και τα επόμενα χρόνια από μουσικούς ιταλικής καταγωγής ή παιδείας: ο δραστηριοποιούμενος επίσης στην Κωνσταντινούπολη ιταλός μουσικοδιδάσκαλος Vigentini κυκλοφόρησε την εξαιρετικά ευσύνοπτη *Ἐπίτομον θεωρίαν τῆς μουσικῆς* του το 1880 επειδή, όπως ο ίδιος εξηγεί στο σύντομο προλογικό του σημείωμα που απευθύνει «*τοῖς Ἀναγνώσταις*», έκρινε ακατάλληλο για την διδασκαλία του στην ελληνική γλώσσα το κατά τα άλλα «*ἐξαιρέτον*» εγχειρίδιο του Henning, ως «*λίαν ἐκτεταμένον διὰ πολὺ νέους μαθητάς*»²⁹. το 1903 είδε το φως η – ομοίως στοιχειώδης – *Γραμματικὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ τῆς μουσικῆς ἄνευ διδασκάλου* του Palladino, ενός άλλου Ιταλού που είχε μαθητεύσει στην Νάπολη υπό τον Paolo Serrao³⁰, και δραστηριοποιείτο στις αρχές του 20^{οῦ} αιώνας στον χώρο της ανατολικῆς Μεσογείου³¹, ενώ τον επόμενο χρόνο ήλθε να προστεθεί και η ανάλογη έκδοση ενός ακόμη μαθητῆ του Serrao, του Κεφαλλονίτη Διονυσίου Λαυράγκα, ο οποίος εκείνη

²⁷ Βλ. Ιωάσαφ, *ό.π.*, σσ. 9, 28-29, 32-35, 39 και 41.

²⁸ Ο Ιωάσαφ σκόπευε να εκδώσει και ένα θεωρητικό της αρμονίας, όπως σημειώνει στο τέλος του προλόγου του (*ό.π.*, σ. γ' [5]), αλλά δεν γνωρίζουμε αν υλοποίησε ποτέ αυτήν την πρόθεσή του.

²⁹ Βιτζεντίνης [Vigentini], *ό.π.*, σ. 2.

³⁰ Σε αυτόν αφιερώνεται και η παρούσα έκδοση από «τον πρώην μαθητή του» («*Γ' ex alunno dedica*»). Τα ελληνικά του Palladino δεν είναι πάντοτε ακριβή: ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται στο εξώφυλλο και την σελίδα τίτλου ως «*τελειόφοιτο[ς] Νεαπόλεως*» εννοώντας πιθανότατα «*αριστούχος απόφοιτος*» του Ωδείου San Pietro a Majella, ενώ προσδιορίζει και τον Serrao ως «*καθηγητὴν τῆς μουσικῆς φιλοσοφίας*» (!) στα ελληνικά επιχειρώντας δι' αυτού να αποδώσει την ιδιότητά του από τα ιταλικά ως «*professore di alta composizione*» (καθηγητῆ της υψηλῆς συνθέσεως, ἤτοι της αντισιζέως και της ελεύθερης συνθέσεως): βλ. Παλλαδινός [Palladino], *ό.π.*, σ. [3].

³¹ Ο Τρικούπης (Τrikoupris, *ό.π.*, σ. 134) τον εντοπίζει περί το 1904 στην – τότε υπό οθωμανική κυριαρχία – Σάμο, ως αρχιμουσικό της μπάντας της Φιλαρμονικῆς του Λιμένος Βαδέος για δύο χρόνια και εκδότη του δίγλωσσου μουσικού περιοδικού *Αί Μούσαι*.

ακριβώς την περίοδο δίδασκε και το μάθημα της χορωδίας στο Ωδείο Αθηνών³². Για όλους αυτούς τους συγγραφείς, ένα εγχειρίδιο θεωρίας της μουσικής οφείλει να είναι ιδιαίτερα συνοπτικό και να παρουσιάζει πολύ περιεκτικά όσα είναι αναγκαία για την ρυθμικομελωδική ανάγνωση και την κατανόηση τεμαχίων φωνητικής – κατά κύριον λόγο – μουσικής³³. Παράλληλα, ανάλογη θεωρητική ύλη παραδίδεται ενίοτε και στο πλαίσιο ευρύτερων εκδόσεων που εμπεριέχουν κυρίως ανθολογίες τραγουδιών· στην συλλογή του Ψάχου αυτή η κατηγορία θεωρητικών και πρακτικών παιδαγωγικών εγχειριδίων αντιπροσωπεύεται από δύο ξενόγλωσσες εκδόσεις – το εκπληκτικά επιμελημένο και υπέροχα διακοσμημένο *Livre de musique* του Claude Augé και την αρκετά αντισυμβατική *Popular method of sight-singing* του Frank Damrosch³⁴, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνας – και δύο ελληνόφωνες: τον *Απόλλωνα τὸν Μουσηγέτη* του Γεωργίου Παχτίκου (1895), ο οποίος στις πρώτες 21 σελίδες του πονήματός του παρέχει στους μαθητές τις στοιχειώδεις ωδικές γνώσεις που χρειάζονται για να αποδώσουν το ακόλουθο ρεπερτόριο, και την *Μουσική τῶν παιδαγωγικῶν σχολείων* του Αθανασίου Αργυρόπουλου (1914), ο οποίος εν πρώτοις συνοψίζει

³² Βλ. αναλυτικότερα Φούλιας, *ό.π.*

³³ Ο Παλλαδινός [Palladino], *ό.π.*, σ. 29, έχοντας δώσει έναν περιορισμένο αριθμό παραδειγμάτων σολφέζ, υπόσχεται ότι «εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Μουσική Διαιρέσεις δεύτερον τεῦχος τῆς Γραμματικῆς, ὁ μαθητῆς δὰ εὖρη πλουσίαν καὶ πολυποίκιλον θεωρητικὴν ὕλην πρὸς εὐρύτεραν ἐξάσκησιν εἰς τὰ τοιούτου εἶδους γυμνάσματα» (δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν η έκδοση αυτή πραγματοποιήθηκε ποτέ). Ομοίως, ο τίτλος του εγχειριδίου του Λαυράγκα αναφέρεται ρητῶς στην θεωρία και την πράξη της μελωδικῆς και ρυθμικῆς (βλ. «διαιρέσεως») μουσικῆς ἀνάγνωσης.

³⁴ Μέσα στο αντίτυπο του Ψάχου υπάρχουν διπλωμένα τέσσερα μικρά φύλλα χαρτιού: στα τρία πρώτα από αυτά δίνονται σε μετάφραση στα ελληνικά μικρά ενδεικτικά αποσπάσματα από την εισαγωγή του βιβλίου, ενώ στο τελευταίο παρέχονται ορισμένες πρόσθετες πληροφορίες για την επιτυχία που γνώρισαν τόσο η μέθοδος αυτή στην Αμερική όσο και οι συναυλίες της χορωδίας ερασιτεχνῶν που ο Damrosch είχε συγκροτήσει και διηθύνε. Δεν υπάρχει υπογραφή ούτε ημερομηνία σε αυτά τα σημειώματα· ωστόσο, εντοπίζονται σε αυτά αρκετά “φτηνά” ορθογραφικά και άλλα λάθη είτε ατυχείς αποδόσεις ὀρων από τα αγγλικά (ενδεικτικά: «οἱ φθόγγες», «μιά χορδί», «τό κλειδί τοῦ μι¹», «φτοχούς», «φονές», «στή Νέο Ἰόρκη δείνει δυο συναυλίες» κ.λπ.), που με κάνουν να υποψιάζομαι πως το πρόσωπο πίσω από αυτά τα σημειώματα – και συνάμα αυτό το οποίο ενδέχεται να προσκόμισε το εν λόγω βιβλίο στον Ψάχο – πρέπει να ήταν η αμερικανίδα μαθήτριά του Eva Palmer-Σικελιανού.

την θεωρία (στις σελίδες 7-44 του τόμου), απευθυνόμενος όμως πρωτίστως στους δασκάλους (όπως ο ίδιος επισημαίνει στον πρόλογό του), τους οποίους κατόπιν εφοδιάζει με φωνητικές ασκήσεις (στις σελίδες 45-80), συλλογή τραγουδιών ενδεδειγμένων για παιδαγωγική χρήση και εν τέλει με ένα εμπειριστατωμένο δοκίμιο για την διδακτική του τραγουδιού (στις σελίδες 223-257) αλλά και αναλυτικά προγράμματα για το μάθημα της ωδικής σε κάθε τάξη και τύπο σχολείου όπου αυτό διδασκόταν (στις σελίδες 258-271)! Ιδιαίτερως αξιοπαρατήρητη είναι η εντονότατη διαφοροποίηση της ορολογίας που χρησιμοποιούν οι δύο αυτοί πτυχιούχοι του Ωδείου Αθηνών, η οποία πρωτίστως αντανακλά τις σημαντικές εξελίξεις που είχαν συντελεσθεί σε αυτόν τον χώρο από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνας μέχρι το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου: ο γηραιότερος Παχτικός αναζητά τους κατάλληλους όρους σε αρχαία ελληνικά μουσικοθεωρητικά συγγράμματα, στην Έλληνική μετρική του Σεμιτέλου και στο *Θεωρητικόν μέγα τῆς μουσικῆς* του Χρυσάνθου³⁵, ακολουθώντας το πνεύμα – μάλλον, παρά το γράμμα – του αρχαιολάτρη Henning και των συγχρόνων του, ενώ ο νεώτερος Αργυρόπουλος αποδέχεται την πλέον εκσυγχρονισμένη ορολογία που διδασκόταν πια στο Ωδείο Αθηνών και παραπέμπει στα μόλις προ διετίας εκδομένα θεωρητικά εγχειρίδια του Φιλοκτήτη Οικονομίδη και της Αριάδνης Τσακαλώτου³⁶.

Από την άλλη πλευρά, στην Βιβλιοθήκη Ψάχου βρίσκουμε και πραγματείες ανάλογης φύσεως εκείνης του Kübler που προσάρμοσε στα ελληνικά ο Henning, όπου η θεωρία συμβαδίζει με την πρακτική της φωνητικής εκγύμνασης. Από την τρίτομη *Allgemeine Anleitung zu einer Elementar-Musikschule, vorzüglich berechnet für den Gesang* του Franz Xaver Löhle, η οποία ακολουθεί τις παιδαγωγικές αρχές του Pestalozzi και είναι πολύ παρεμφερής με την μέθοδο του Kübler, εντοπίσθηκε ο πρώτος τόμος (1831) που αφιερώνεται αποκλειστικά στην μελέτη του ρυθμού (την “ρυθμική”), ενώ από τους

³⁵ Βλ. Παχτικός, *ό.π.*, σσ. ιβ’-ιγ’.

³⁶ Βλ. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, σσ. [5] και 44. Τα εγχειρίδια στα οποία παραπέμπει δεν εντοπίσθηκαν στην συλλογή του Ψάχου· τα πλήρη εκδοτικά τους στοιχεία έχουν ως εξής: Φιλοκτήτης Κ. Οικονομίδης, *Θεωρία τῆς μουσικῆς*, Μυστακίδης, Ευσταδιάδης και Μακρής, Αθήνα 1912· Αριάδνη Ε. Τσακαλώτου, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου (Μουσικός Οίκος Μ. Καζάζη), Αθήνα 1912.

τρεις τόμους των *Chorübungen der münchener Musikschule* του Franz Wüllner βρέθηκε μονάχα αντίτυπο του δεύτερου τόμου (στην δεύτερη έκδοσή του, του 1883), με τα πιο προχωρημένα στοιχεία της θεωρίας και πληθώρα δίφωνων και τρίφωνων φωνητικών ασκήσεων και κομματιών. Ο πρώτος τόμος αυτής της ιδιαίτερα διαδεδομένης μεθόδου για το μάθημα της χορωδίας αποτέλεσε το κυριότερο βοήθημα για την συγκρότηση της πρώτης έκδοσης της *Στοιχειώδους θεωρίας της μουσικής* του Γεωργίου Δούκα (1892 και 1894) μαζί με ορισμένα ακόμη γερμανικά και γαλλικά συγγράμματα αλλά και την συνδρομή του καθηγητή του, Αλεξάνδρου Κατακουζηνού, σε ό,τι αφορούσε την ελληνική μουσική ορολογία³⁷. Μια αντιπαραβολή του εγχειριδίου του Δούκα προς την μέθοδο του Wüllner φανερώνει αμέσως την διατήρηση της διάρθρωσης της ύλης, ιδίως στο πρώτο μέρος, το οποίο προχωρά εκ παραλλήλου προς την φωνητική κατάκτηση των διαστημάτων από τα μικρότερα προς τα μεγαλύτερα, των ρυθμικών αξιών από τις μεγαλύτερες προς τις μικρότερες και των μέτρων από τα απλούστερα προς τα συνθετότερα· αντίθετα, το δεύτερο μέρος καταγίνεται εν πολλοίς με τις τρίφωνες συγχορδίες, τις μείζονες κλίμακες και μετατροπίες κατά πέμπτες, τις πτώσεις, τις ελάσσονες κλίμακες και μετατροπίες μεταξύ σχετικών κλιμάκων, τις τετράφωνες συγχορδίες, την χρωματική κλίμακα, κάποιες αλλοιωμένες συγχορδίες και ορισμένους ξένους φθόγγους και αλλοιωμένα διαστήματα, ακολουθώντας πολύ πιο αδρομερώς την μέθοδο του Wüllner και τείνοντας προς μία ολοένα και πιο θεωρητική πραγμάτευση των στοιχείων της θεωρίας και της αρμονίας, καίτοι συχνά εμφιλοχωρούν εδώ και παραπομπές σε ένα ξεχωριστό φυλλάδιο «*Ερωτήσεων και Ασκήσεων*» που συνόδευε το εγχειρίδιο του Δούκα (και το οποίο δεν έχει εντοπισθεί στην Βιβλιοθήκη Ψάχου ούτε αλλού). Τα τρία άλλα μέρη που

³⁷ Ο Δούκας αναφέρει συγκεκριμένα στον πρόλογό του (*Στοιχειώδης θεωρία της μουσικής*, ό.π., σσ. ζ´-η´) την ανέκδοτη πραγματεία του Κατακουζηνού για την αρμονία (*Αρμονική*), η οποία σήμερα θεωρείται πια χαμένη, την μέθοδο του Wüllner (πρώτη έκδοση: Theodor Ackermann, München 1876, 1877 και 1881), την οποία είχε προσφάτως τότε εισαγάγει στο Ωδείο Αθηνών ο διευθυντής Γεώργιος Νάζος και μάλιστα φέρεται να την είχε μεταφράσει στα ελληνικά (πόνημα το οποίο επίσης λανθάνει στις μέρες μας), καθώς και δύο ακόμη εγχειρίδια αναφοράς την εποχή εκείνη, την *Théorie de la musique* του Adolphe Danhauser (πρώτη έκδοση: Henry Lemoine, Paris 1872) και το *Lehrbuch der Harmonie* του Ernst Friedrich Richter (πρώτη έκδοση: Breitkopf und Härtel, Leipzig 1853).

προστέθηκαν το 1894 στην πρώτη έκδοση του ίδιου αυτού εγχειριδίου παρουσιάζουν τις φωνές και τα όργανα, τα λιγότερο συνηθισμένα κλειδιά και μεθόδους μεταφοράς σε άλλες τονικότητες (το τρίτο μέρος), ενδείξεις «ρύθμικης [χρονικής] άγωγής», «προσφθιάς» [άρθρωσης] και «έντάσεως» [δυναμικής] (το τέταρτο μέρος), καθώς και διάφορες φιγούρες καλλωπισμού (το πέμπτο μέρος), συμπληρώνοντας ουσιαστικά όσα στοιχεία έλειπαν ιδίως προς την κατεύθυνση της μουσικής ερμηνείας. Τέλος, στην δεύτερη έκδοση του εγχειριδίου του Δούκα, που ακολούθησε το 1898, διαπιστώνονται κάμποσες αλλαγές στην οργάνωση της ύλης καθώς και ορισμένες προσθήκες: η εξέταση των ρυθμικών υποδιαιρέσεων, των μέτρων και των διαστημάτων συγκεντρώνεται σε περιεκτικότερες παραγράφους και δεν γίνεται πια σταδιακά και εκ περιτροπής όπως στην αρχική έκδοση, ενώ στο πρώτο μέρος εντάσσονται τώρα και τα απλούστερα στοιχεία περί κλιμάκων, προτού όλα τα υπόλοιπα αναπτυχθούν σε ένα μικρότερο δεύτερο μέρος του βιβλίου· το τρίτο μέρος, στην συνέχεια, αφιερώνεται αποκλειστικά στα «*πρώτα της άρμονικής μαθήματα*» και η ύλη του έχει εμπλουτισθεί σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη έκδοση³⁸, ενώ τα δύο τελευταία μέρη αντιστοιχούν επακριβώς στα περιεχόμενα του τρίτου και του τέταρτου μέρους της πρώτης έκδοσης, με το πέμπτο και τελευταίο εκείνης να εμφανίζεται εδώ εν είδει παραρτήματος, ως «*συμπλήρωμα*».

Αν τα συγγράμματα του Δούκα τείνουν προοδευτικά να μεταδέσουν το βάρος τους από την (φωνητική) πράξη στην θεωρία, η οποία αναπτύσσεται λεπτομερέστερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο ανάλογο προγενέστερο πόνημα στην ελληνική γλώσσα αλλά και αυτονομείται εν μέρει ως διδακτικό αντικείμενο, στο οποίο οι μαθητές καλούνται πια να εξετασθούν απαντώντας σε συγκεκριμένα ερωτήματα εφ' όλης της ύλης, με το δημοσιευμένο την ίδια εποχή (1894) *Θεωρητικόν της νεωτέρας μουσικής* του ο Θεμιστοκλής Πολυκράτης πραγματοποιεί το πιο αποφασιστικό βήμα προς την κατεύθυνση της συγκρότησης μιας αμιγώς θεωρητικής πραγματείας και δη με επιστημονικές

³⁸ Η επιπρόσδετη αυτή ύλη αντλήθηκε από ένα άλλο εγχειρίδιο του Δούκα για το μάθημα της αρμονίας που είχε κυκλοφορήσει στο μεσοδιάστημα: Γεώργιος Στεφ. Δούκας, *Περίληψις της άρμονίας, επί τη βάσει της Άρμονικής του γερμανού διδασκάλου Richter*, [χ. εκδ.], Αθήνα 1894.

αξιώσεις, στον βαθμό που αξιοποιεί συνδυαστικά πολλές βιβλιογραφικές πηγές, κάνοντας μάλιστα και αρκετές παραπομπές στην πορεία του κειμένου του σε συγκεκριμένα χωρία αυτών. Τα στοιχεία της μουσικής θεωρίας παρουσιάζονται συστηματικά και αναπτύσσονται με ιδιαίτερα περιεκτικό τρόπο, ενώ οι επιλογές του Πολυκράτη σε επίπεδο ορολογίας φανερώνουν μία συχνά εξεζητημένη τάση αρχαιοπρέπειας, ομολογη αλλά ουδόλως ταυτόσημη και ως προς το περιεχόμενό της με τις προτάσεις του Henning παλαιότερα αλλά και του Παχτίκου έναν χρόνο αργότερα· κι αν ο Henning έκρινε πριν από μία εικοσαετία σκόπιμο να συμπεριλάβει στο εγχειρίδιό του ένα σύντομο κεφάλαιο «περὶ τῶν διατόνων γενῶν τῶν Ἀρχαίων» στο κλείσιμο της “μελωδικής” του³⁹, ο Πολυκράτης ανοίγει πλέον το πόνημά του με ένα ιστορικό σχεδιάσμα και το ολοκληρώνει με ένα σχετικά εκτεταμένο παράρτημα περί της αρχαίας ελληνικής μουσικής⁴⁰ – ενός αντικειμένου που ενέπιπτε στα ὄλως ιδιαίτερα ερευνητικά του ενδιαφέροντα, ὅπως μαρτυρεῖ και το ευρύτερο συγγραφικό του ἔργο!⁴¹

Το ζήτημα της ορολογίας είναι τεράστιο και δεν μπορεί να εξετασθεῖ ἐδῶ ικανοποιητικά. Πάντως, το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση ὄλων τῶν προαναφερθέντων εγχειριδίων εἶναι ὅτι ὁ κάθε συντάκτης επιχειροῦσε μεμονωμένα να ἀποδώσει στα ἑλληνικά τὴν ευρωπαϊκὴ μουσικὴ ορολογία, ἔχοντας διαφορετικὲς προσλαμβάνουσες ἀλλὰ και προθέσεις (εξαρτώμενες ἰδίως ἀπὸ τὴν σχέση του με τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ και τὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ παράδοση)· ὡς ἀποτέλεσμα αὐτοῦ, για ἕναν και μόνον ὄρο μπορούσαν να ἐπινοοῦνται διαρκῶς καινούργιες ἀποδόσεις στα ἑλληνικά, ἀγνοώντας συνήθως τὴς προηγούμενες και δημιουργώντας ἔτσι ἕνα “μωσαϊκό” χαρακτηριστικὴς ἀσυνέχειας: π.χ. ἡ ἰταλικὴ *arroggiatura* ἀπαντᾷ ὡς «ἀπογγιατουρ» [sic!] (Ιωάσαφ), «ἀποτζα-

³⁹ Ἐννιγγ [Henning], ὁ.π., σσ. 97-98.

⁴⁰ Πολυκράτης, ὁ.π., σσ. ζ´-θ´ και 70-79.

⁴¹ Πρβλ. ἐνδεικτικᾶ: Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης, *Ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλληνικὴ μουσικὴ καὶ ὁ εἰς Ἀπόλλωνα ἐν Δελφοῖς ἀνευρεθεὶς Ὑμνος*, Τυπογραφεῖον τῶν Καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, Ἀθῆνα 1898. Ἄλλες συναφεῖς μελέτες του («Ἡ μάγαδις καὶ τὸ βιολίον», *Ἡ μουσικὴ παρ’ Ὀμήρῳ*) ἀναφέρονται ἐπίσης σε ἀνυπόγραφο βιογραφικὸ του σημείωμα: «Ἀπὸ τοῦς συνεργάτας τῆς “Φόρμιγγος”», *Φόρμιγγς*, περίοδος Β´, ἔτος Ε´ (Ζ´), αρ. 9-10 (Ἀθῆνα, 15-31 Αὐγούστου 1909), σσ. 1-2: 2.

τούρα» / «ἀποτζατουῖρα» (Vigentini, Palladino), «πρόληψις», «ἐπακούμβημα» ἢ «κομπισμός» (Πολυκράτης) και εν τέλει «ἐπέρεισις» (Δούκας / Κατακουζηνός, Λαυράγκας, Αργυρόπουλος)⁴². Ἀς μου επιτραπεί να σταδῶ και σε μία ἄλλη, ἄκρως ενδιαφέρουσα περίπτωση: γιατί, ἄραγε, μέχρι σήμερα η μετάβαση ἀπὸ μία τονικότητα σε ἄλλη καλεῖται μετατροπία; Ο Henning μεταφράζει τον ὄρο Tonart ως διατονικὸ τρόπο και ἀποδίδει τις “*Ausweichungen in die verwandten Tonarten*” (ἀποκλίσεις σε συγγενικές τονικότητες) του γερμανικοῦ πρωτοτύπου ως «μεταβάσεις διατονικῶν τρόπων εἰς ἄλλους συγγενεῖς»⁴³. Ἄλλοι συγγραφεῖς ἐπιλέγουν ἀκολουθῶς για την τονικότητα τους μονολεκτικούς ὄρους τόνος (Vigentini, Λαυράγκας)⁴⁴, και τονισμός (Palladino)⁴⁵, ἢ την ἀποδίδουν περιφραστικῶς ως «δύναμι[ν] τῆς κλίμακος ἢ τοῦ τρόπου» (Πολυκράτης)⁴⁶, ὁμως ο Κατακουζηνός και ο μαθητῆς του Δούκας ἐμμένουν ἀκόμη στον τρόπο και ορίζουν εὐλόγως την ἀλλαγὴ ἀπὸ τον ἕναν στον ἄλλον πότε ως μετατροπιάν («ὅταν γίνεται διὰ φθόγγου τινὸς τοῦ νέου τρόπου, μὴ περιεχομένου ἐν τῷ πρώτῳ τρόπῳ καὶ προκαλοῦντος ὡς ἐκ τούτου τὴν ἀλλαγὴν τοῦ τρόπου [...]· ὁ φθόγγος, ὁ προκαλῶν τὴν μετατροπιάν, καλεῖται χαρακτηριστικὸς αὐτῆς φθόγγος») και πότε ως μετάβασις («ὅταν γίνεται ἄνευ χαρακτηριστικοῦ φθόγγου»)⁴⁷. Η ὁρολογία του Κατακουζηνοῦ παρέ-

⁴² Ἰωάσαφ, ὁ.π., σσ. 41-42 (εἰδὼ ἐκ του γαλλικοῦ *arroggiature* που χρησιμοποιεῖται παράλληλα με την ἐξελληνισμένη του ἐκδοχῆ· Βιτζεντίνης [Vigentini], ὁ.π., σ. 13· Παλλαδινός [Palladino], ὁ.π., σσ. 40-41· Πολυκράτης, *Θεωρητικὸν τῆς νεωτέρας μουσικῆς*, ὁ.π., σσ. 66-67· Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς*, ὁ.π., σσ. 83 και 105-106· Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς – Ἔκδοσις δευτέρα*, ὁ.π., σσ. 78 και 95-96· Λαυράγκας, ὁ.π., σσ. 29-30· Αργυρόπουλος, ὁ.π., σσ. 43-44.

⁴³ Βλ. Ἐννιγγ [Henning], ὁ.π., σσ. 65 κ.εξ. και 72 (πρβλ. ἐπίσης Kübler, ὁ.π., σ. 114). Ο περιφραστικὸς ὄρος διατονικὸς τρόπος διατηρεῖται ἀργότερα και στον Παχτικό, ὁ.π., σσ. 15-16.

⁴⁴ Βλ. Βιτζεντίνης [Vigentini], ὁ.π., σσ. 12-13 (πρβλ. προσέτι την ἀκόλουθη παρατήρηση στην σ. 13: «Ἡ ἀλλαγὴ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς Τόνου εἰς ἄλλον λέγεται Μετάβασις (*Cadence*)» [sic!]· Λαυράγκας, ὁ.π., σσ. 19-23 (ὅπου ἤδη ὁμως προτείνεται ἐναλλακτικά και ο σύγχρονος ὄρος: «τόνος ἢ τονικότης»· στο ἴδιο, σ. 19, ὑποσημείωση).

⁴⁵ Παλλαδινός [Palladino], ὁ.π., σ. 35 (ὅπου σε ὑποσημείωση ο ἴδιος ὄρος ἐμφανίζεται ἐν παρόδῳ και ως τόνος) και 37.

⁴⁶ Πολυκράτης, *Θεωρητικὸν τῆς νεωτέρας μουσικῆς*, ὁ.π., σ. 57.

⁴⁷ Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία τῆς μουσικῆς*, ὁ.π., σσ. 43 και 58-59, ἀπ’ ὅπου και

μεινε σε χρήση και σύντομα καθιερώθηκε στο Ωδείο Αθηνών, διαμέσου του οποίου διαδόθηκε εν τέλει ευρύτερα και διατηρείται ουσιαστικά μέχρι τις μέρες μας έχοντας υποστεί μικρές μονάχα μεταβολές (καθώς και την αναπόφευκτη υφολογική προσαρμογή από την καθαρεύουσα στην δημοτική)⁴⁸. Μία από αυτές συντελέσθηκε ήδη στις αρχές του 20^{ου} αιώνας, όταν η λέξη *τονικότητα* εισήχθη στην ελληνική ορολογία για να προσδιορίσει ακριβέστερα τις υλοποιήσεις ενός τρόπου σε μεταφορά από κάθε δυνατή τονική βάση· την ίδια στιγμή, ωστόσο, ο όρος *μετατροπία* παρέμεινε σε χρήση αμετάβλητος και αφομοιώνοντας προσέτι την *μετάβαση* (η οποία εξαλείφθηκε από το ακραιφνώς τεχνικό λεξιλόγιο), με αποτέλεσμα να συνυπάρχουν εφ' εξής ένας νεώτερος (η *τονικότητα*) και ένας παλαιότερος όρος (η *μετατροπία*) που απορρέει εννοιολογικά από τον άλλον χωρίς όμως και να συνδέεται πλέον ετυμολογικά με εκείνον, όπως συνέβαινε αρχικά κατά το παρελθόν!⁴⁹

Σε έναν φάκελο της Βιβλιοθήκης του που ο ίδιος τιτλοφορεί «*Νέα συστήματα της Ευρωπαϊκής γραμμής*» [αρ. κατ. Θ124], ο Ψάχος τοποθέτησε, μεταξύ άλλων τεκμηρίων, τρία σπανιότατα έντυπα που εισηγούνται και παρουσιάζουν – στις αρχές του 20^{ου} αιώνας – νέους εναλλακτικούς τρόπους σημειογραφίας και διδασκαλίας της ευρωπαϊκής μουσικής:

[Ángel Menchaca], *Système musical Menchaca: ses bases et ses avantages; bref – clair – scientifique; représentation parfaite du son; identique pour toutes les voix et tous les instruments*, Pierre Lafitte & Cie., Paris [χ.χ.] (87 σελίδες)⁵⁰.

τα παραδείματα. Πρβλ. επίσης Δούκας, *Στοιχειώδης θεωρία της μουσικής – Έκδοσις δευτέρα*, ό.π., σσ. 63-65 και 80-81.

⁴⁸ Πρβλ. εν προκειμένω και Ξανθουδάκης, «Θεωρητικά εγχειρίδια και μουσικοί νεολογισμοί», ό.π., σσ. 336-338.

⁴⁹ Ήδη το 1903, ο Λαυράγκας έρχεται να επισημάνει προβληματισμένος αυτό το παράδοξο: «*Μετατροπίαν μεταφράζει την modulation ó εξελληνίσας τούς όρους της άρμονίας όμογενής μουσουργός Άλ. Κατακουζηνός και ούς παρεδέχθημεν έν τή διδασκαλίá ημών. Μολταυτα έπί τής προκειμένης περιπτώσεως, δέν φαίνεται ημίν ή λέξις άποδίδουσα άκριθώς την έννοιαν τής modulation, άφού συχνά έγκαταλείπεται ό κύριος τόνος χωρίς όμως νά μεταβληθῆ ό τρόπος*» (Διονύσιος Λαυράγκας, *Έγχειρίδιον άρμονίας*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, Αθήνα 1903, σ. 42, υποσημείωση).

⁵⁰ Περιέχει περιγραφή του συστήματος και της ιδιαίτερης σημειογραφίας του

D. Emilio Boch, *Il sistema interzato della musica*, Casa Editrice “Musica”, Roma 1911 (35 σελίδες)⁵¹.

[(:) Maubourg], *Barême Maubourg: Nouvelle méthode musicale, enseignant en huit leçons*, Propriété de l’auteur, [χ. εκδ.], [χ.τ.], [χ.χ.] (37 σελίδες)⁵².

Όλες αυτές οι προτάσεις ελάχιστα απασχόλησαν το ευρύ κοινό στην εποχή τους και γρήγορα περιέπεσαν σε λήθη· φαίνεται όμως πως πρόλαβαν να κεντρίσουν κάπως το ενδιαφέρον ή – έστω – την περιέργεια του Ψάχου, ενός ανθρώπου που δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι αφιέρωσε μεγάλο μέρος της έρευνάς του στην μελέτη και την εξήγηση της – προ της “μεταρρυθμίσεως των τριών διδασκάλων” – παλαιάς βυζαντινής μουσικής σημειογραφίας. Είναι άραγε τυχαίο το ότι στον ίδιο φάκελο τοποθέτησε και αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του *Κουαρτέτου εγχόρδων αρ. 2*, opus 7 (1920), του Alois Hába, ενός από τα πρώτα έργα στα οποία γίνεται συστηματική χρήση τετάρτων του τόνου διαμέσου ειδικών σημειογραφικών συμβόλων;

Στον αντίποδα, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους του Ψάχου όσον αφορά την μελέτη της αρμονίας της μουσικής. Το αντικείμενο αυτό σίγουρα δεν του ήταν οικείο, όπως συνάγεται και από τα ευρήματα στην Βιβλιοθήκη του, όπου σε αντίθεση με την πλούσια συλλογή εγχειριδίων για την στοιχειώδη θεωρία της μουσικής, δύο μόλις τίτλοι σχετικοί με την αρμονία ανιχνεύονται:

(στις σσ. 5-26), αλλά πρωτίστως ένα απάνθισμα επιστολών και σχετικών αναφορών στον τύπο και ποικίλες άλλες πηγές της εποχής (στις σσ. 27-87), οι οποίες εκτείνονται χρονικά από τις 20 Μαρτίου 1903 έως τις 5 Δεκεμβρίου 1910. Στο αντίτυπο του Ψάχου εσωκλείονται επίσης τρία φύλλα με χειρόγραφη μετάφραση στα ελληνικά επιλεγμένων αποσπασμάτων από την έκδοση αυτή.

⁵¹ Εσωκλείονται δύο φύλλα με περιληπτική μετάφραση της εισαγωγής της έκδοσης αυτής στα ελληνικά. Το χειρόγραφο αυτό τεκμήριο φέρει τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά γνωρίσματα με εκείνο που εντοπίσθηκε και στο αντίτυπο της μεθόδου του Damrosch στον ίδιο φάκελο της Βιβλιοθήκης Ψάχου – βλ. παραπάνω, στην υποσημ. 34.

⁵² Μοναδική ένδειξη χρονολόγησης της έκδοσης αυτής αποτελεί η παράθεση επιστολής του Édouard Bauwens, καθηγητή του Βασιλικού Ωδείου των Βρυξελλών, με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1902, προς τον – αταύτιστο προς ώρας – επινοητή της εν λόγω μεθόδου φωνητικής (στην σ. 4).

Θεμιστοκλής Πολυκράτης, *Άρμονική, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δοκιμωτέρων τῆς νεωτέρας μουσικῆς συγγραφέων*, Τυπογραφεῖον Σπ. Κουσουλίνου, Αθήνα 1909-1910 (σελίδες α΄-ις΄ και 225-308) [αρ. κατ. Μ155].

Ερνέστος Φ. Ρίχτερ, *Ἐγχειρίδιον ἁρμονίας, κατὰ μετάφρασιν Φιλοκλήτου Κ. Οἰκονομίδου*, τεύχος Α΄ και τεύχος Β΄, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910 (σελίδες 1-210 και 211-328) [αρ. κατ. Θ107 και Θ108].

Πρόκειται για δύο πολύ παρεμφερή έργα σημαντικής εκτάσεως, τα οποία ήλθαν την ίδια εποχή να συνεισφέρουν αποφασιστικά στον εμπλουτισμό της ιδιαίτερα φτωχῆς μέχρι τότε ελληνόφωνης βιβλιογραφίας για την αρμονία⁵³, με αναφορά σε δύο εγχειρίδια που είχαν καθιερωθεῖ στην γαλλική και την γερμανική ωδειακή εκπαίδευση του ὕστερου 19^{ου} αἰῶνος. Το ένα από αυτά ἦταν το *Traité d'Harmonie* του Henri Reber, το οποίο απετέλεσε τον βασικό κορμό του κατ' ουσίαν μεταφραστικού (εν περιλήψει) πονήματος του Πολυκράτη⁵⁴, με ελάχιστες και επουσιώδεις προσθήκες από ανάλογα εγχειρίδια του Luigi Cherubini, του Salomon Jadassohn και βεβαίως του Ernst Friedrich Richter⁵⁵, το οποίο από την πλευρά του μετέφρασε εξ ο-

⁵³ Εἶχε προηγηθεῖ ἡ *Περὶ Ἄρμονίας θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ πραγματεία* του Διονυσίου Ροδοδεάτου (Τυπογραφεῖον «Ο Κοραΐς» Ι. Ν. Ναχαμούλη, Κέρκυρα 1885), εγχειρίδιο δυσεῦρετο πια ἀλλὰ και με ελληνικὴ ὁρολογία σχεδόν ἀκατάληπτη για το προσωπικό και τους σπουδαστές του Ωδείου Αθηνῶν των δύο δεκαετιῶν ἔνθεν και ἔνθεν του 1900, οι οποίοι διδάσκονταν την αρμονία με βάση το εγχειρίδιο του Richter και δύο ευσύνοπτες προσαρμογές / διασκευές του στα ελληνικά που είχαν κυκλοφορήσει ο Δούκας (*Περίληψις τῆς ἁρμονίας*, ὁ.π.) το 1894 και ο Λαυράγκας (*Ἐγχειρίδιον ἁρμονίας*, ὁ.π.) το 1903. Βλ. ἀναλυτικότερα Ξανθοουδάκης, «Θεωρητικά εγχειρίδια και μουσικοί νεολογισμοί», ὁ.π., σσ. 333-340, και Φούλιας, ὁ.π.

⁵⁴ Ο Πολυκράτης ἀποδίδει περιληπτικά το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο του Reber, κατὰ τρόπον ἐξαιρετικά παρεμφερή με ὅ,τι εἶχε κάνει προ δεκαπενταετίας και ο Δούκας προκειμένου να μεταφέρει ἀπό τα γερμανικά στα ελληνικά την ὕλη και το περιεχόμενο του εγχειριδίου του Richter (βλ. Δούκας, *Περίληψις τῆς ἁρμονίας*, ὁ.π.).

⁵⁵ Τα πλήρη στοιχεία των ἐδῶ αναφερόμενων εγχειριδίων ἔχουν ως εξής: Henri Reber, *Traité d'Harmonie*, Colombier, Paris 1862· Luigi Cherubini, *Marches d'harmonie pratiquées dans la composition, produisant des suites régulières de consonnances et de dissonnances*, Troupenas et Cie, Paris 1847 (μεταθανάτια ἔκδοση μιας μεθόδου που ἐντάσσεται στην παράδοση των partimenti)· Salomon Jadassohn, *Lehrbuch der Harmonie*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1883· Ernst Friedrich Richter, *Lehrbuch der Harmonie*, Breitkopf und Härtel, Leipzig 1853.

λοκλήρου στα ελληνικά ο τελειόφοιτος τότε του Ωδείου Αθηνών Φιλοκτήτης Οικονομίδης⁵⁶. Η ορολογία που μεταχειρίζεται ο Οικονομίδης ακολουθεί πιστά εκείνη του Κατακουζηνού, του Δούκα και του Λαυράγκα, δηλαδή την ήδη εδραιωμένη παράδοση που είχε διαμορφωθεί στο Ωδείο Αθηνών μετά την ανάληψη της διευθύνσεώς του από τον Νάζο το 1891· αντίθετα, οι αποδόσεις των μουσικών όρων εκ μέρους του Πολυκράτη διαφοροποιούνται σε έναν – σχετικά περιορισμένο – βαθμό, δεδομένου του ότι ο ίδιος, δρώντας εκτός του περιβάλλοντος του Ωδείου Αθηνών, θεωρούσε σκόπιμο να λάβει εν προκειμένω υπ’ όψιν του, πέραν του παλαιού του δασκάλου Αλεξάνδρου Κατακουζηνού, και την συμβολή του άλλοτε καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημητρίου Σεμιτέλου, σε συνδυασμό και με περαιτέρω μελέτες περιώνυμων ξένων ιστορικών της (αρχαίας ελληνικής) μουσικής⁵⁷. Τα αντίτυπα των εκδόσεων αυτών στην Βιβλιοθήκη Ψάχου είναι άδικτα, αλλά εκείνο της *Άρμονικής* του Πολυκράτη – που υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες φαίνεται πως κατέληξε στην συλλογή του Ψάχου⁵⁸ – παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, επειδή τεκμηριώνει τα περιεχόμενα του τελευταίου μέρους μίας έκδοσης που

⁵⁶ Η τότε τρέχουσα ιδιότητα του νεαρού μεταφραστή δηλώνεται στα εξώφυλλα των δύο τευχών και στην σελίδα τίτλου της έκδοσης. Για περισσότερες πληροφορίες περί του ιδίου αμέσως μετά την αποφοίτησή του και δη για τον επικείμενο διορισμό του στο Ωδείο Αθηνών ως «διδασκάλου τῆς ἁρμονίας», δέση «ἦν καὶ ἀνεπισήμως κατεῖχεν ὡς μαθητῆς», βλ. Κωνσταντίνος Παπαδημητρίου, «Ἀπὸ τὸν μουσικὸν μας κόσμον: Ὁ πρῶτος μαέστρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑδείου», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β΄, ἔτος Στ΄ (Η΄), αρ. 3-4 (Αθήνα, 15-31 Αυγούστου 1910), σ. 4.

⁵⁷ Συγκεκριμένα, ο Πολυκράτης (*Άρμονική*, ό.π., σ. ια΄) αναφέρεται στους François-Auguste Gevaert (και ειδικότερα στην δίτομη πραγματεία του *Histoire et théorie de la musique de l'antiquité*, Typographie C. Annoot-Braeckman, Gand 1875 και 1881), August Böckh, Johann Friedrich Bellermann, François-Joseph Fétis και Rudolf Westphal.

⁵⁸ Ένα χειρόγραφο σημείωμα στο επάνω δεξιό άκρο του εξωφύλλου απευθύνεται στον «Κύριον Μανωλάτον / καθηγητὴν Ὑδείου. / ὁδὸς Μυλ[λ]έρου», ο οποίος δίδασκε επί σειρά ετών στην Σχολή Βυζαντινῆς και Εκκλησιαστικῆς Μουσικῆς του Ωδείου Αθηνών το υποχρεωτικό μάθημα της Στοιχειώδους Θεωρίας της Ευρωπαϊκῆς Μουσικῆς, ουδέποτε όμως εκείνο της Ἀρμονίας· βλ. προς σχετική τεκμηρίωση τα άρθρα της *Φόρμιγξ* που έχουν ήδη επισημανθεῖ παραπάνω, στην υποσημ. 10, και επιπλέον, ενδεικτικά, τα ακόλουθα: Ι. Θ. Τ. [Ιωάννης Θ. Τσώκλης], «Ἡ ἐν τῷ Ὑδαίῳ Σχολῇ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β΄, ἔτος Δ΄ (Στ΄), αρ. 4-5-6 (Αθήνα, 31 Μαΐου & 15-30 Ιουνίου 1908), σσ. 7-10: 9· ανυπόγραφο, «Ἡ Μουσικὴ Σχολῇ τοῦ Ὑδείου Αθηνών: Αἱ ἐξετάσεις καὶ ἡ μεγάλη

υπήρξε ιδιαίτερα περιπετειώδης. Αν και αρχικά είχαν προαναγγελθεί οκτώ μεγάλα τεύχη και εν συνεχεία δεκαέξι φυλλάδια, από τον Φεβρουάριο ή Μάρτιο μέχρι το τέλος του 1909 είχαν τεθεί σε κυκλοφορία έξι τεύχη (εκτάσεως 32, 32, 40, 32, 40 και 48 σελίδων το καθένα), σε μάλλον όχι και τόσο τακτά χρονικά διαστήματα και έχοντας καλύψει τα δύο τρίτα περίπου της συνολικής εκτάσεως του βιβλίου⁵⁹. Κάποια στιγμή στις αρχές του 1910, εντούτοις, όπως συνάγεται από το εξώφυλλο αλλά και τις συστατικές επιστολές από τα τέλη του περασμένου έτους που τυπώθηκαν στις αρχικές σελίδες της έκδοσης⁶⁰, όλο

μουσική συναυλία ταύτης», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Στ' (Η'), αρ. 1-2 (Αθήνα, 15-31 Ιουλίου 1910), σσ. 6-7: 6.

⁵⁹ Για την πορεία υλοποίησης της έκδοσης εντός του έτους 1909, βλ. ανυπόγραφο, «Νέαι εκδόσεις: Ἀρμονική», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Δ' (Στ'), αρ. 21-22 (Αθήνα, 15-28 Φεβρουαρίου 1909), σ. 8: «Ἐξεδόθη τὸ α' τεύχος [...]. Ὅκτὼ μεγάλα τεύχη δὰ ἀποτελέσωσι τὸ ὅλον ἔργον, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου δὰ ὑπάρχη ἴδιον τεύχος περιέχον τὰς λύσεις τῶν ἀσκήσεων πρὸς βοήθειαν τῶν ἄνευ διδασκάλου ἀσχολουμένων εἰς τὴν ἀρμονικὴν. Ἐκαστον τεύχος τιμᾶται δραχμῆς [...].» ανυπόγραφο, «Ἐφημερίς: Ἐκδόσεις», *Ἐθνικὴ Μοῦσα* 1 (Αθήνα, Μάρτιος 1909), σ. 16: «Ἰπὸ τοῦ κ. Θ. Πολυκράτους, φιλολόγου μουσικοῦ, ἀγγέλλεται πρὸς ἔκδοσιν ἡ “Ἀρμονική”, [...]. Ἐκαστον τῶν 16 φυλλαδίων δὰ τιμᾶται πρὸς μίαν δραχμὴν» ανυπόγραφο, «Ἐφημερίς: Ἐκδόσεις», *Ἐθνικὴ Μοῦσα* 2 (Αθήνα, Ἀπρίλιος 1909), σ. 32: «[...] τεύχος α' καὶ β'. Τὰ ἐκδοθέντα ταῦτα μέχρι τοῦδε τεύχη [...].» ανυπόγραφο, «Νέαι εκδόσεις», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Ε' (Ζ'), αρ. 1-2 (Αθήνα, 15-30 Ἀπριλίου 1909), σ. 8: «Ἐξεδόθησαν τὸ 2^{ον} καὶ 3^{ον} τεύχος» ανυπόγραφο, «Ἐφημερίς: Ἐκδόσεις», *Ἐθνικὴ Μοῦσα* 3-4 (Αθήνα, Μάιος – Ιούνιος 1909), σ. 56: «Ἐξεδόθη καὶ τὸ γ' καὶ δ' τεύχος. [...].» ανυπόγραφο, «Νέαι εκδόσεις», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Ε' (Ζ'), αρ. 7-8 (Αθήνα, 15-31 Ιουλίου 1909), σ. 8: «Ἐξεδόθη τὸ Δ' τεύχος – καὶ κατ' αὐτὰς ἐκδίδεται καὶ τὸ Ε' τεύχος [...].» ανυπόγραφο, «Ἐφημερίς: Ἐκδόσεις», *Ἐθνικὴ Μοῦσα* 5-6 (Αθήνα, Ιούλιος – Αύγουστος 1909), σ. 80: «[...] τεύχος ε' [...].» Δυστυχῶς, στα ἐπόμενα φύλλα των δύο αὐτῶν περιοδικῶν δεν ἀνιχνεύεται ἄλλη σχετικὴ καταχώριση, πλην μίας διαφήμισης, «“Ἀρμονικὴ Θεμιστοκλέους Πολυκράτους”», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Ε' (Ζ'), αρ. 17-18 (Αθήνα, 15-31 Δεκεμβρίου 1909), σ. 4 («Τμὴ τῆς “Ἀρμονικῆς” δραχ. 5.50 [...].»), ἀπὸ τὴν ὁποία δεν μπορεῖ καν νὰ συναχθεῖ με βεβαιότητα ἀν ἡ ἐκδοσις εἶχε προφθάσει νὰ ἀποπερατωθεῖ στα τέλη τοῦ 1909 ἢ αὐτὸ ἀναμενόταν νὰ γίνῃ κατὰ τὸ προσεχὲς διάστημα.

⁶⁰ Οἱ τρεῖς συστατικὲς ἐπιστολὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὶς ἀρχικὲς σελίδες τῆς ἐκδοσις (Πολυκράτης, *Ἀρμονικὴ*, ὁ.π., σσ. [ξ']-[η']) εἶναι τοῦ Νικολάου Λάβδα ἀπὸ τὶς 15 Ὀκτωβρίου 1909, τοῦ Γεωργίου Ν. Νάζου ἀπὸ τὶς 5 Νοεμβρίου 1909 καὶ τοῦ Ἰωσήφ Καίσαρη ἀπὸ τὶς 6 Νοεμβρίου 1909. Τα «Προλεγόμενα» τοῦ συγγραφέως (στο ἴδιο, σσ. [θ']-[ιβ']) δεν φέρουν κάποια ἡμερομηνία. Ἡ ἐκδοσις περιλαμβάνεται (μαζὶ με τὸ συμπλήρωμά της: *Λύσεις τῶν ἐν τῇ Ἀρμονικῇ περιεχομένων ἀσκήσεων*, Τυπογραφεῖον Σπυριδωνος Κουσουλίνου, Αθήνα 1910) σε διαφημιστικὸ

το εναπομείναν υλικό κυκλοφόρησε σε λυτά τυπογραφικά φύλλα⁶¹, μέσα σε ένα κάλυμμα – το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο της συνολικής έκδοσης – του οποίου η ράχη είχε σημαντικά μεγαλύτερο πάχος προκειμένου πιθανόν να μπορούν να τοποθετηθούν αναδρομικά μέσα σε αυτό και όλα τα προηγούμενα τεύχη⁶². Αυτή η εσπευσμένη αποπεράτωση της έκδοσης αλλά και η συμπερίληψη τριών (!) συστατικών επιστολών σε αυτήν μαρτυρούν, κατά την γνώμη μου, ιδιαίτερη αγωνία: μήπως ο Πολυκράτης είχε πληροφορηθεί ότι ο Οικονομίδης ετοίμαζε εν τω μεταξύ την δική του, άκρως ανταγωνιστική έκδοση εγχειριδίου αρμονίας και δη στο εξαιρετικά ευνοϊκό για μία τέτοια έκδοση περιβάλλον του Ωδείου Αθηνών;

Απολύτως σύγχρονη με τα δύο παραπάνω εγχειρίδια υπήρξε και η σημαντική πρωτοβουλία ενός εκπροσώπου της ελληνικής διασποράς, του Ιωάννη Πρωΐου, να καταστήσει για πρώτη φορά διαθέσιμο στην ελληνική γλώσσα ένα μουσικό λεξικό. Ο ίδιος είχε υπηρετήσει ως δάσκαλος σε πόλεις της – τότε οθωμανικής – Μακεδονίας,

κατάλογο μουσικών εκδόσεων που ήσαν διαθέσιμες προς πώληση το φθινόπωρο του 1910 από τα Βιβλιοτυπογραφικά Καταστήματα Σπυρίδωνος Κουσουλίνου – βλ. *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Στ' (Η'), αρ. 7-8, Αθήνα, 15-31 Οκτωβρίου 1910, σ. 8.

⁶¹ Οι αρχικές σελίδες (στις οποίες εμπεριέχονται η σελίδα τίτλου, φωτογραφία του Πολυκράτη, αφιέρωση του συγγραφέως στην κυρία Λίνα Κυρ. Μαυρομιχάλη, οι τρεις προαναφερθείσες συστατικές επιστολές, τα προλεγόμενα και τα περιεχόμενα του βιβλίου) έχουν τυπωθεί σε ένα ενιαίο δεκαεξασέλιδο, οι σσ. 225-304 σε δέκα τυπογραφικά οκτασέλιδα (με αρίθμηση από τα 15 και 15* έως τα 19 και 19*, η οποία παραπέμπει στα συνήθη δεκαεξασέλιδα) και οι τέσσερις τελευταίες σελίδες (305-308) σε ένα μικρό συμπληρωματικό τετρασέλιδο (που φέρει τον αριθμό 20).

⁶² Τα τεύχη αυτά δεν υπάρχουν στην Βιβλιοθήκη Ψάχου, αλλά μπορεί κανείς να τα βρει στο Ιστορικό Αρχείο του Ωδείου Αθηνών (φέρουν μάλιστα στο σύνολό τους χειρόγραφες αφιερώσεις του συγγραφέως στον διευθυντή του Ωδείου, Γεώργιο Νάζο), απ' όπου – από την άλλη πλευρά – λείπουν οι σσ. 305-308 (επιπλέον, το κάλυμμα αυτού του αντιτύπου έχει φθαρεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο να είναι τελείως αποσυνδεδεμένα). Η έκδοση της *Αρμονικής* του Πολυκράτη είναι εξαιρετικά σπάνια και το μόνο σωζόμενο πλήρες αντίτυπό της, εξ όσων γνωρίζω, βρίσκεται σήμερα σε φωτοτυπία (!) στο Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, προερχόμενο μάλλον από ιδιωτική συλλογή και δίχως να υπάρχει πληροφόρηση για την τύχη του πρωτοτύπου, το οποίο κάποτε ανήκε στον Χαράλαμπο Δ. Χαλικιά (καθώς φέρει σφραγίδα του αλλά και χειρόγραφη χρονοσήμανση: «2/9/1938»): τις πληροφορίες αυτές μου μετέφερε πρόθυμα ο καλός φίλος και συνάδελφος Κώστας Καρδάμης, τον οποίον και ευχαριστώ από καρδιάς στο σημείο αυτό.

στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στην Οδησό, όπου σπούδασε και μουσική⁶³. το έργο λοιπόν που επέλεξε να προσαρμόσει στα ελληνικά ήταν ένα μικρό μουσικό λεξικό που είχε γνωρίσει αξιόλογη διάδοση στην Ρωσία κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} και μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνας:

A. Garras, *Ἐγκόλπιον μουσικὸν λεξικόν, διασκευασθὲν ἐκ τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως ὑπὸ I. Πρωΐου, Breitkopf & Härtel, Λειψία 1910* (vi+194 σελίδες) [αρ. κατ. Θ64].

Ο Αντόλφ Γκαρράς δεν ήταν επαγγελματίας μουσικός και το πόνημά του απευθυνόταν πρωτίστως σε ερασιτέχνες, στην χορεία των οποίων ανήκε πιθανότατα και ο ίδιος⁶⁴. Από την πλευρά του, ο Πρωΐος προέβη σε πολλές προσθήκες και επεξηγήσεις κατά την μετάφραση του λεξικού αυτού στα ελληνικά, αποβλέποντας στην κατά το

⁶³ Για περισσότερα βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Ι. Θ. Τ. [Ιωάννης Θ. Τσώκλης], «Ἀπὸ τοὺς νέους συνεργάτας μας: Ἰωάννης Πρωΐος», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β΄, ἔτος Ζ΄ (Θ΄), αρ. 13-14-15 (Ἀθήνα, 15-31 Ἰανουαρίου & 15 Φεβρουαρίου 1912), σσ. 1-2.

⁶⁴ Τα στοιχεία της πρωτότυπης έκδοσης έχουν ως εξής: Α. [Адо́льф Ива́нович] Γαρράς, *Ручно́й музыка́льный сло́варь, с прибавле́нием биографи́й известны́х композито́ров, арти́стов и дилета́нтов, с портре́тами* [Ἐγκόλπιον μουσικό λεξικό, με προσθήκη βιογραφιών ονομαστών συνθετών, καλλιτεχνών και ερασιτεχνών, με προσωπογραφίες], Типография Александра Семена, Москва 1850. Ωστόσο, η εργασία του Πρωΐου σίγουρα βασίσθηκε σε κάποια από τις πολλές επανεκδόσεις του λεξικού αυτού που έγιναν κατά τα κατοπινά χρόνια (και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνας) σε επιμέλεια του Βλαντίμιρ Φιόντοροβιτς Οντοϊέβσκυ: *Карманно́й музыка́льный сло́варь (по терминологи́и Га́рраса)* [Μουσικό λεξικό τσέπης (κατά την ορολογία του Γκαρράς)], επιμ. Владимир Фёдорович Одо́евский, Издание П. Юргенсона, Москва 1866. – Ο Ξανθουδάκης («Θεωρητικά εγχειρίδια και μουσικοί νεολογισμοί», *ό.π.*, σ. 310) σημειώνει ότι ο Πρωΐος «μετέφερε στα ελληνικά τη ρωσική μετάφραση ενός γερμανικού λεξικού μουσικών όρων»: αν και δεν παρέχει κάποια σχετική τεκμηρίωση (η συγκεκριμένη διατύπωση του υπότιτλου, «διασκευασθὲν ἐκ τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως», δεν θα μπορούσε τουλάχιστον να λογισθῆι ως τέτοια, αφού ουσιαστικά αναιρείται στον πρόλογο του Πρωΐου, όπου γίνεται απερίφραστα λόγος για «μετάφρασι[v] τοῦ λεξικοῦ τοῦ κ. Garras»: βλ. *ό.π.*, σ. [v]), η παρατήρησή του αυτή δεν αποκλείεται να ανταποκρίνεται εν τέλει στην πραγματικότητα, δεδομένης και της κύριας επαγγελματικής ιδιότητος του Γκαρράς που ήταν αυτή του καθηγητή γερμανικών στην Πρακτική Ἐμπορικὴ Ἀκαδημία της Μόσχας (η πληροφορία αυτή αντλείται από την ακόλουθη διαδικτυακή πηγή: <http://biografii.niv.ru/doc/encyclopedia/biography/fc/slovar-195-13.htm>: τελευταία πρόσβαση: 15 Ιουνίου 2024).

δυνατόν μεγαλύτερη χρηστικότητα του για τους έλληνες αναγνώστες· ατυχώς όμως, η ορολογία που χρησιμοποιεί συγγενεύει περισσότερο με εκείνη του Henning και του Παχτίκου, και άρα ήταν ήδη αρκετά παρωχημένη πια στην εποχή της, μιας και ο ίδιος δεν είχε την δυνατότητα να παρακολουθήσει τις σημαντικές εξελίξεις που είχαν σημειωθεί σε αυτόν τον τομέα στην Αθήνα κατά το πρόσφατο παρελθόν. Δεδομένης της όψιμης συνεργασίας του Πρωΐου με το περιοδικό *Φόρμιγξ*, του οποίου ο Ψάχος υπήρξε ο κυριότερος επιστημονικός συνεργάτης επί σειρά ετών⁶⁵, έκπληξη θα αποτελούσε μόνον η απουσία του λεξικού αυτού από την συλλογή του τελευταίου! Πάντως, το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Ψάχου δεν φέρει εμφανή ίχνη μελέτης.

Οι μελέτες για την ιστορία της μουσικής που απόκεινται στην ίδια Βιβλιοθήκη φανερώνουν ότι ο Ψάχος φρόντιζε να διατηρεί ενημερωμένη την συλλογή του με κάθε νέα ελληνική έκδοση μέχρι την δεκαετία του 1920⁶⁶:

Henri Lavoix fils, *Ιστορία της μουσικής*, μετάφρασις Αθηνάς Ν. Σερεμέτη, Τύποις Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Αθήνα 1888 (ις' +390 σελίδες) [αρ. κατ. Θ34].

Heinrich Adolf Köstlin, *Ιστορία της μουσικής ἐν περιλήψει, ἐξελληνισθεῖσα ἐκ τῆς Ε' ἐκδόσεως ὑπὸ Ἀναστασίου Ν. Μάλτου*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου (Βιβλιοθήκη Μαρασλή), Αθήνα 1908 (λη' +823 σελίδες) [αρ. κατ. Θ59].

Θεόδωρος Ν. Συναδινός, *Ιστορία της νεοελληνικῆς μουσικῆς, 1824-1919*, τεύχος πρώτον, Τύποις «Τύπου», Αθήναι 1919 (λστ' +336 σελίδες) [αρ. κατ. Θ67].

Αύρα Σ. Θεοδωροπούλου, *Ιστορία της μουσικῆς*, τόμος Α', Ελληνικόν Ωδεῖον, Αθήνα [1924] (239 σελίδες) [αρ. κατ. Θ70].

Hugo Riemann, *Ἐπίτομος ἱστορία της μουσικῆς, μετάφρασις μετὰ προσθηκῶν καὶ συμπληρώματος ὑπὸ Γεωργίου Κ. Σκλάβου*, Μουσικά Χρονικά, Αθήνα 1933 (ιβ' +480 σελίδες) [αρ. κατ. Θ83].

⁶⁵ Βλ. Καίτη Ρωμανού, *Εθνικῆς μουσικῆς περιήγησις, 1901-1912: Ελληνικά μουσικά περιοδικά ως πηγή έρευνας της ιστορίας της νεοελληνικῆς μουσικῆς*, Κουλτούρα, Αθήνα 1996, μέρος Ι, σ. 19. Στο σημείο αυτό, οφείλω να επισημάνω ότι η αξιοποίηση του περιοδικού τύπου της εποχῆς στην παρούσα εργασία δεν θα ήταν δυνατή δίχως την πολύτιμη ευρητηρίασή του στο δεύτερο μέρος της εν λόγω έκδοσης!

⁶⁶ Για μια γενικότερη εποπτεία, βλ. Ξανθουδάκης, «Θεωρητικά εγχειρίδια και μουσικοί νεολογισμοί», *ό.π.*, σσ. 341-354.

Εξαίρεση αποτελεί ο τελευταίος από τους παραπάνω τόμους, ο οποίος προσφέρθηκε από τον Σκλάβο στον Ψάχο με χειρόγραφη αφιέρωση («Εἰς τὸν ἀγαπητὸν φίλον καὶ συνεργάτην / κ. Κ. Ψάχον, / Μὲ ἐκτίμησιν / Γ. Σκλάβος [υπογραφή]»⁶⁷, και ημερομηνία «1/1/33», σημειωμένη στα αριστερά) ως αντίδωρο για διευκρινίσεις που εκείνος του παρείχε σε ζητήματα που άπτονταν της ειδικότητός του⁶⁸. Βέβαια, ο Ψάχος δεν έμεινε εν τέλει διόλου ικανοποιημένος από τις αναφορές του Riemann στην βυζαντινή σημειογραφία, όπως μαρτυρούν οι οργισμένες χειρόγραφες σημειώσεις του στις σελίδες 133-135 και 140-142 του τόμου!⁶⁹ Κατά τα άλλα, οι ενδείξεις μελέτης του είναι σποραδικές και περιορίζονται αποκλειστικά σε κεφάλαια για την μουσική της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα στα βιβλία του Lavoix και του Köstlin.

Περίπου αντίστοιχο χρονικό εύρος (διευρυμένο μόνον ως προς το κατώτερο όριό του) καλύπτουν επίσης οι τόμοι ιστορίας της μουσικής στην γαλλική και την γερμανική γλώσσα:

François-Joseph Fétis, *Histoire générale de la musique, depuis les temps les plus anciens jusqu'a nos jours*, tome premier / deuxième / troisième / quatrième, Librairie de Firmin Didot Frères, fils et Cie, Paris 1869 / 1869 / 1872 / 1874 (viii+527 / vi+421 / 561 / 555 σελίδες) [αρ. κατ. Θ9, Θ10, Θ14 (sic) και Θ12, αντίστοιχα].

Félix Clément, *Histoire de la musique, depuis les temps anciens jusqu'a nos jours*, Librairie Hachette et Cie, Paris 1885 (v+819 σελίδες) [αρ. κατ. Θ33].

Anton Möhler, *Geschichte der alten und mittelalterlichen Musik*, G. J. Göschen'sche Verlagshandlung (Sammlung Göschen), Leipzig 1900 (195 σελίδες) [αρ. κατ. Δ249].

Romain Rolland, *Musiciens d'autrefois*, quatrième édition revue, Librairie Hachette et Cie, Paris 1914 (306 σελίδες) [αρ. κατ. Θ110].

⁶⁷ Πρβλ. Ε. Χαλδαιάκη, *ό.π.*, σ. 135.

⁶⁸ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στον «Πρόλογο» της έκδοσης (με ημερομηνία Νοέμβριος 1932): «Κρίνοντας ότι τὸ κεφάλαιον τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τοὺς Ἕλληνας, παρεκαλέσαμεν τὸν διακεκριμένον Ἕλληνα θεωρητικὸν καὶ ἀρχαιοδίφην τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς κ. Κ. Ψάχον, ὅπως γράψῃ παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῆς μουσικῆς γραφῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» (Riemann / Σκλάβος, *ό.π.*, σ. δ').

⁶⁹ Βλ. αναλυτικά Ε. Χαλδαιάκη, *ό.π.*, σσ. 140-141.

Ernst Bücken, *Die Musik des Rokokos und der Klassik – Heft 1*, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion (Handbuch der Musikwissenschaft, Lieferung 1), Wildpark-Potsdam 1928 (32 σελίδες) [αρ. κατ. Θ122].

Hans Merzmann, *Die moderne Musik seit der Romantik – Heft 1*, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion (Handbuch der Musikwissenschaft, Lieferung 2), Wildpark-Potsdam 1928 (32 σελίδες) [δεν εντοπίσθηκε αριθμός καταλογογράφησης].

Στους τόμους που αντιστοιχούν στις τέσσερις πρώτες από τις παραπάνω εγγραφές ανιχνεύονται κάποιες ελάχιστες ενδείξεις μελέτης από μέρος του Ψάχου, οι οποίες σχεδόν αποκλειστικά επικεντρώνονται σε ζητήματα σχετικά με τις περιόδους της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα. Από την άλλη πλευρά, τα δύο τελευταία τεκμήρια είναι άδικτα και φαίνεται πιθανότερο να εστάλησαν ταχυδρομικά στον Ψάχο ως δείγματα της νέας δεκάτομης σειράς “Εγχειρίδιο Μουσικολογίας” που κυκλοφόρησε από το 1927 έως το 1934 υπό την γενική επιμέλεια του Ernst Bücken, παρά να αποκτήθηκαν από τον ίδιο σε κάποιαν επίσκεψή του στην Γερμανία, καθώς δεν μαρτυρούνται άλλα ταξίδια του εκεί μετά το 1926⁷⁰.

Τέλος, στην Βιβλιοθήκη Ψάχου εντοπίσθηκαν και κάμποσες μελέτες μουσικολογικής φύσεως. Σε αυτές υπάγονται, κατ’ αρχάς, τρεις ιστορικές ελληνικές εκδόσεις:

Ιωάννης Φουστάνος, *Άρμονία και μελωδία, ήτοι μουσικαί μελέται μετά τεχνοκριτικής ανάλυσεως διαφόρων μελοδραμάτων*, Τυπογραφείον Ρενιέρη Πρίντζη, Ερμούπολη Σύρου 1887 (λδ’+83 σελίδες) [αρ. κατ. Θ97].

Θεόδωρος Ν. Συναδινός, *Τὸ ἑλληνικὸ τραγούδι: πέντε διαλέξεις-συναυλίας (Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸ παιδαγωγικὸ τραγούδι, τὸ λαϊκὸ τραγούδι, τὸ ἑπτανησιακὸ τραγούδι, τὸ τεχνικὸ τραγούδι), μὲ πρόλογον τοῦ κ. Γ. Τσοκοπούλου καὶ κριτικὰ σημειώματα τῶν κ.κ. Δ. Γληνοῦ, Δ. Λαυράγκα, Γ. Ξενοπούλου καὶ Κ. Παλαμᾶ*, Εκδοτικὰ Καταστήματα «Ακροπόλεως», Ἀθήνα 1922 (202 σελίδες) [αρ. κατ. Δ414].

Ὁ Βάγνερ. *Αἱ ἐκλεκτώτεραι σελίδες τῆς παγκοσμίου μουσικῆς φιλολογίας διὰ τὸν μέγαν συνθέτην. Ἀναλύσεις καὶ κείμενα τῶν: Schuré, d’Annunzio, Kufferath, Romain Rolland, Combarieu, Chamber-*

⁷⁰ Πρβλ. την υποσημ. 3 στο παρόν δοκίμιο.

Iain, Maclair, Canudo, Barthou, κλ., κλ., κλ. Καὶ πλήρης ἀνάλυσις ὄλων τῶν μελοδραμάτων τοῦ Βάγνερ, Χαραυγή, Αθήναι [1927] (149 σελίδες) [αρ. κατ. Δ549].

Το πρώτο από αυτά⁷¹, φέρει σημειώσεις μελέτης του Ψάχου σε κάμποσα σημεία του, εν αντιθέσει με τα άλλα δύο, τα οποία του προσφέρθηκαν από τον συγγραφέα και από τον εκδότη τους, αντίστοιχα, όπως μαρτυρούν οι χειρόγραφες αφιερώσεις τους⁷². ειδικά στην τελευταία περίπτωση, η εν λόγω μαρτυρία έχει πάντως ιδιαίτερη αξία, διότι αποκαλύπτει την άδηλη χρονολογία έκδοσης αυτού του αφιερωματικού συμπλήματος για τον Wagner.

Οι ξενόγλωσσες μουσικολογικές μελέτες είναι αρκετά περισσότερες και αφορούν πολλά διαφορετικά αντικείμενα του συστηματικού κλάδου της επιστήμης – την ακουστική, την φωνολογία, την μουσική ψυχολογία, την οργανολογία, την μουσική αισθητική και την μορφολογία:

Hermann von Helmholtz, *Die Lehre von den Tonempfindungen, als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*, vierte umgearbeitete Ausgabe, Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1877 (xx+675 σελίδες) [αρ. κατ. Θ25].

Ferdinand Sieber, *Katechismus der Gesangkunst*, Vierte, verbesserte Auflage, J. J. Weber, Leipzig 1885 (xvi+198 σελίδες) [αρ. κατ. Δ182].

Oscar Chilesotti, *L'evoluzione nella musica appunti sulla teoria di H. Spencer*, Fratelli Bocca, Torino 1911 (vi+168 σελίδες) [αρ. κατ. Δ360].

J. K. von Hoesslin, *Die Melodie als gestaltender Ausdruck seelischen Lebens*, Wilhelm Engelmann, Leipzig 1920· ανάτυπο εκ του *Archiv für die gesamte Psychologie* 39/3-4, σσ. 232-268 [αρ. κατ. Θ114].

⁷¹ Για τον συγγραφέα και την συγκεκριμένη έκδοση, βλ. Στέλλα Κουρμπανά, «Ιωάννης Φουστάνος: Ένας θεράπων του Ασκληπιού στην υπηρεσία του Ορφέα», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων* 7 (Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 2020), σσ. 64-98 και ειδικότερα τις σσ. 85-92.

⁷² Οι δύο αυτές αφιερώσεις έχουν ως εξής: «Στὸν φίλτατο καὶ / ἐκλεκτὸ φίλο καὶ / μουσικολόγο κ. Κ. Ψά- / χον / Μὲ ἀγάπη / Συναδινός [υπογραφή]» (πρβλ. Ε. Χαλδαιάκη, *ό.π.*, σ. 135) και «Ὁ ἐκδότης / Γ. Λαμπριδης / Ἀθῆναι, 29 Δεκεμβρίου / 1927».

Oscar Bie, *Klavier, Orgel und Harmonium. Das Wesen der Tasteninstrumente*, zweite fast unveränderte Auflage, Teubner, Leipzig – Berlin 1921 (117 σελίδες) [αρ. κατ. Θ118].

Karl Grunsky, *Musikästhetik*, vierte, vollständig umgearbeitete Auflage, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger / Walter de Gruyter & Co. (Sammlung Göschen), Berlin – Leipzig 1923 (124 σελίδες) [αρ. κατ. Δ419].

Walter Hamburger, *Form und Ausdrucksmittel in der Musik*, J. Engelhorns Nachf. (Musikalische Volksbücher), Stuttgart 1926 (224 σελίδες) [αρ. κατ. Θ115].

Παρά το γεγονός ότι ο Ψάχος δεν είχε ιδιαίτερη ευχέρεια στα γερμανικά⁷³, φαίνεται πως είχε συμβουλευθεί διάφορα χωρία των βιβλίων του Helmholtz, του Sieber και του Bie (προσέτι δε και αυτού του Chilesotti στα ιταλικά), όπως τουλάχιστον μαρτυρούν οι περιστασιακές χειρόγραφες σημειώσεις του σε αυτά. Δύο εκ των παραπάνω τεκμηρίων φέρουν εξ άλλου πολύ σημαντικές χειρόγραφες καταχωρίσεις στις πρώτες σελίδες τους. Αφ' ενός, στην σελίδα τίτλου του αντιτύπου του *Katechismus der Gesangkunst* του Sieber διαβάζουμε: “*Prof. / K. A. Psachos / Leipzig / 1925*”, μαρτυρία αποκαλυπτική μίας ακόμη, άγνωστης μέχρι τούδε, επίσκεψης του Ψάχου στην Γερμανία κατά τον Μεσοπόλεμο. Αφ' ετέρου, στο βιβλίο *Form und Ausdrucksmittel in der Musik* του Hamburger ανιχνεύεται εκτενέστατη χειρόγραφη τιμητική αφιέρωση στον Ψάχο, στα γερμανικά, με ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1926⁷⁴. το βράδυ εκείνο δόθηκε μία συναυλία

⁷³ Βλ. Chaldæakes, Chaldæaki & Loupas, *ό.π.*, σ. 206 (“*Psachos was not fluent in German*”).

⁷⁴ Η αφιέρωση αυτή αποτελείται από τέσσερις επιμέρους εγγραφές (συμπεριλαμβανομένων δύο παραδεμάτων). Η πρώτη από αυτές έχει εισαχθεί στην πίσω όψη του εξωφύλλου: “*Prof. K. A. Psachos / von seinem / ergebenen / Friedrich Rein*” («[Στον] καθηγητή K. A. Ψάχο από τον αφοσιωμένο του Friedrich Rein»): στην αντικριστή (κενή) σελίδα καλύμματος παρατίθεται εν πρώτοις ένα παλαιό ποιητικό επίγραμμα αγνώστου: “*Trennung ist die Gattin des / Todes, / Beides häßliche Eltern, / Aber sie zeugten der / Kinder schönsten[,] / das Wiedersehen*” (το οποίο ο Ψάχος έχει αποδώσει στα ελληνικά σε ένδετο φύλλο χαρτιού ως εξής: «Ο χωρισμός είναι ο σύζυγος / της τελευταίας (θανής), / και οι δύο άσχημοι (κακοί) γονείς[,] / Άλλά ἐγέννησαν τὸ ὠραιότερο / τῶν παιδιῶν[,] τὴν ἀνταμῶσην» [sic]) και ακολουθεί η συνέχεια της αφιέρωσης: “*Dem großen Pionier natio- / naler griechischer Musik, Herrn / Prof. K. A. Psachos / Zur Erinnerung / an den 23. November 1926 / im Odeon München*” («Στον μεγάλο σκαπανέα της εθνικής

ελληνικής μουσικής από τον Ψάχο στο Μόναχο⁷⁵, στο τελευταίο πιθανότατα ταξίδι του εκεί, και το συγκεκριμένο βιβλίο τού προσφέρθηκε ως δώρο στο περιθώριο της εκδήλωσης αυτής, μιας και εμπεριέχει άλλωστε ονομαστική αναφορά στον Ψάχο και το παναρμόνιο όργανό του!⁷⁶

Όπως ανέφερα και εισαγωγικώς, τα ευρήματα που παρουσιάσθηκαν εδώ κάθε άλλο παρά εξαντλούν τα σχετικά με την ευρωπαϊκή

ελληνικής μουσικής, καθηγητή κύριο Κ. Α. Ψάχο, σε ανάμνηση της 23^{ης} Νοεμβρίου 1926 στο Odeon του Μονάχου»), ενώ στο επόμενο φύλλο, επί της σ. [1] της έκδοσης, βρίσκεται καταχωρισμένη και η εξής παράγραφος: “*Die Künste erhalten die erste / Pflege und Nahrung von der / Religion und haben daher zu- / nächst auch einen gemeinschaft- / lichen Inhalt mit dieser; die / christliche Kunst hat das / Christentum zum Inhalt. Dies / ist die Würde und Größe der / Kunst, dies ist es, was die- / selbe mit Wissenschaft und Re- / ligion auf den Gipfel mensch- / licher Geistestätigkeit stellt u. / die höchste Weihe über sie ausströmt*” (πρόκειται για παράδεμα εκ του Franz Brendel, *Geschichte der Musik in Italien, Deutschland und Frankreich, von den ersten christlichen Zeiten bis auf die Gegenwart. Zweiundzwanzig Vorlesungen gehalten zu Leipzig im Jahre 1850*, Verlag von Bruno Hinze, Leipzig 1852, σ. 139· σε ελληνική μετάφραση: «Οι τέχνες λαμβάνουν την πρώτη τους καλλιέργεια και τροφή από την *θρησκεία* και κατά συνέπειαν έχουν αρχικά και κοινό περιεχόμενο με αυτήν· η χριστιανική τέχνη έχει τον Χριστιανισμό ως περιεχόμενό της. Σε αυτό έγκειται η αξιοπρέπεια και το μεγαλείο της τέχνης, τούτο είναι που τοποθετεί αυτήν την ίδια μαζί με την *επιστήμη* και την *θρησκεία* στην κορυφή της ανθρωπίνης πνευματικής δραστηριότητας και την περιχέει με τον ύψιστο αγιασμό»). – Οφείλω θερμότατες ευχαριστίες στην καλή συνάδελφο Irmgard Lerch-Καλαβρυτινού για την ανεκτίμητη συνδρομή της στην αποσαφήνιση των πλέον δυσανάγνωστων σημείων των παραπάνω χειρόγραφων καταχωρίσεων.

⁷⁵ Βλ. το σχετικό τεκμήριο στο: Chaldæakes, Chaldæaki & Loupas, *ό.π.*, σσ. 228-230. Πρβλ. ακόμη Σωκράτης Λούπας, «Αυτόγραφα Κωνσταντίνου Ψάχου. Η ψηφιοποίηση των καταλοίπων του αρχείου του», στο: Πολυμέρου-Καμηλάκη και Καραμανές (επιμ.), *Κωνσταντίνος Ψάχος: ο μουσικός, ο λόγιος*, *ό.π.*, σσ. 315-324: 317, όπου εμπεριέχεται προσέτι αναφορά στην «*κατασκευή στη Λειψία της Οργάνο-λας (παρεμφερής με την πιανόλα) με οδηγίες του Ψάχου*» – πληροφορία η οποία θα μπορούσε, ενδεχομένως, να σχετίζεται με την παρουσία του Ψάχου στην Λειψία το 1925, που αναφέρθηκε προηγουμένως.

⁷⁶ Βλ. Hamburger, *ό.π.*, σ. 100, όπου ο συγγραφέας της πραγματείας αυτής αναφέρεται στην εμπειρία που είχε προσφάτως αποκομίσει αναπαράγοντας ο ίδιος στο αρμόνιο κατασκευής Ψάχου διαστήματα πέραν των συγκερασμένων της δυτικής μουσικής, όπως αυτού της «*φυσικής εβδόμης (4/7)*» που παραδίδεται θεωρητικά από τον Πτολεμαίο και τον Johannes Kepler.

μουσική τεκμήρια που ο Ψάχος συνέλεξε και διατήρησε στην Βιβλιοθήκη του. Ωστόσο, η παρούσα έρευνα, που πραγματοποιήθηκε σε διάστημα δύο μόλις μηνών, μου έδωσε πρωτίστως την ευκαιρία να ακολουθήσω νοερά τα βήματα που κάποτε έκανε και ο φίλος και συνάδελφος Δημήτρης Μπαλαγεώργος στον ίδιο χώρο, καταλογογραφώντας μέρος αυτού του υλικού και εκπονώντας τις δικές του μελέτες: κι όπως εκείνος φώτισε σημαντικές πτυχές του έργου και της προσωπικότητας του Ψάχου⁷⁷, έτσι κι εγώ ελπίζω με όσα στοιχεία προσεκόμισα παραπάνω να προσέδεσα μία απειροελάχιστη συνεισφορά προς την ίδια κατεύθυνση, ακολουθώντας το παράδειγμα του φίλεργου και αλησμόνητου Δημήτρη.

Ioannis Fulias

Theoretical Writings on European Music in Psachos Library: A First Presentation

Among the hundreds of volumes of the printed collection in Konstantinos A. Psachos Music Library, a not inconsiderable number of publications on European music can be traced. From these, the present paper selectively refers to handbooks of elementary music theory written in Greek (by Henning, Ioasaf the Cantor, Vigentini, Doukas, Polykratis, Pachtikos, Palladino, Lavrangas and Argypoulos), either independent or included in anthologies of educational songs, which span from 1875 to 1914, but also to similar publications in foreign languages of approximately the same period, to few manuals of harmony and dictionaries published in Greek at the end of the first decade of the 20th century, as well as to volumes of history of music and various studies of the systematic branch of musicology published in Greek, German, French and Italian during the period 1869-1933. The focus is on the examination of the Greek textbooks of theory and harmony, with many correlations

⁷⁷ Βλ. π.χ. Δημήτριος Κων. Μπαλαγεώργος, «Η διδασκαλική δραστηριότητα τοῦ Κωνσταντίνου Ψάχου στὴν Σχολὴ βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ὁδείου Ἀθηνῶν», στο: Πολυμέρου-Καμηλάκη και Καραμανές (επιμ.), *Κωνσταντίνος Ψάχος: ο μουσικός, ο λόγιος*, ό.π., σσ. 79-99.

both among them and to their sources, and with more specific references to publishing issues and matters of musical terminology as well. Furthermore, the extent of Psachos' engagement with these selected books of his collection is investigated and some previously unknown evidence of his multifaceted activity is brought to light through handwritten notes and dedications found in the material studied for the needs of this research.